

२३
५

भक्ति

१३
५

ग्रन्थनामः-	<u>“भगवद्भक्तिरसायनम्”</u>	Bhagavat Bhakti Rasayanam,
कर्तृनामः-	<u>“मधुसूदनसरस्वती”</u>	Madhusudan Saraswati
विषयः-	<u>“भक्ति”</u>	Bhakti

1077

यसंयमेः श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णभक्तिर्हि साध्यते भगवान्ब्रह्मकात्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्यमनीषया। तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरत्नमन्यतो भवेत्। एतावानेव
 लोके स्मिन्नुसांनिः श्रेयसोदयः। तीव्रेण भक्तियोगेन मनोमय्यर्पितं स्थिरं। तथा। श्रेयः श्रुतिभक्तिमुदस्यते विभोक्तिर्यति ये केवलबोधलब्धये। तेषाम
 सोक्ते शल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्मूलतुषावघातिनां। यानिर्वृतिस्तनुमृतांतव पादपद्मध्याना प्रवृज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात्। सा ब्रह्मणि स्वमहि
 मन्वापि नाथमाभूत्किं त्वंतकासि। तात्पर्यततां विमानात् इत्यादयः। अत्र हि सर्वस्कृतसाध्यत्वेन सर्ववेदात्पर्यविषयत्वेन नार्थान्निश्रेयसनिर्वृतिश
 द्वाभ्यां च साक्षादेव पुरुषार्थत्वं दर्शितं। गीतासूचं। योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना। श्रद्धावान्भजते यो मांसमेयुक्तमोमतः इत्यादिना। ननु
 भक्तियोगस्य साधनत्वमपि बोधयंत्यन्ये वादाः। वास्तुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः। जनयत्याश्रुवैराग्यं ज्ञानं यत्तदहेतुकं। अकामः सर्वकामो वा
 मोक्षकाम उदारधीः। तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परं। केचित्केवलयाभक्त्या वास्तुदेवपरायणाः। अधंधुन्वंतिकात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः। गीतासूचं।
 भक्त्या मामभिजानाति यावानुयश्चास्मितत्वं तः। ततो मांतत्वं तो ज्ञात्वा विशते तदनंतरमित्यादयः। अत्रान्यसाधनत्वेन साक्षादपुरुषार्थत्वं स्पष्टमे
 वोक्तं। अत्रोच्यते। साधनफलभेदेन भक्तिद्वैविध्योपपत्तेरदोषः। तथा हि। भजनमंतःकरणस्य भगवदाकारतारूपं। भक्तिरिति भावव्युत्पत्त्या भक्तिशब्देन फल
 मभिधीयते। तस्य च निरतिशयपुमर्थत्वात् पूर्वोक्तवादानां प्रामाण्यमव्याहृतं। तथा। भज्यते सेव्यते भगवदाकारमंतःकरणं क्रियते अनयेति करणव्यु
 त्पत्त्या भक्तिशब्देन श्रवणकीर्तनादिसाधनमभिधीयते। तस्य च स्वयंपुरुषार्थत्वाभावात् साधनत्ववादानामपि प्रामाण्यमविरुद्धं। अथ विज्ञप्तिर्विज्ञा
 नमिति भावव्युत्पत्त्या विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति अत्र विज्ञानशब्दो ब्रह्मणि वर्तते। विज्ञायते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या विज्ञानं यज्ञंतनुते इत्यादावंतःकरणे वर्तते
 तद्वत्। एतच्च स्पष्टीकृतं प्रबुद्धेनास्मरंतः स्मारयंतश्च मिथो धौघहरं हरिं। भक्त्या संजातया भक्त्या विभ्रतुलकितांतनुमित्यत्र करणव्युत्पत्त्या प्रथमभक्ति

शब्दो भागवतधर्मेषु प्रयुक्तः। द्वितीयस्तु भावव्युत्पत्त्या फले। इति भागवतान्धर्मनृशि क्षेद्रत्वात्तदुच्यते। नारायणपरोमायामंजस्तरतिदुस्तरमित्युपसंहा
 रे प्रथमभक्तिपदस्थाने भागवतधर्मशब्दप्रयोगात्। न च यथाध्ययनस्याक्षरग्रहणात्प्रकस्यापि अक्षरग्रहणमेव फलं। गुर्वधीनत्वतदनधीनत्वाभ्यां विशेष
 षात्। एवमत्रापि भागवतधर्मरूपाभक्तिरेव गुर्वधीनत्वेन साधनंतदनधीनत्वेन च निष्ठां प्राप्तासती सेवफलमिति न साधनफलभेदेन भक्तिद्वैविध्योपप
 त्तिरिति वाच्यं। क्वचिदुदस्यनुतनिंदया क्वचिदसंति। नंदंति वदंत्यलौकिकाः। नृसंति गायंत्यनुशीलयंत्यजं भवंति तूष्णीं परमेत्यनिर्वृता इति मध्ये कृ
 तकृत्यत्वं परममर्शात्। यदि हि अध्ययनफलस्याक्षरग्रहणस्यार्थज्ञानानुष्ठानादिसाधनत्ववद्भागवतधर्मजनिताया भक्तेरपि फलांतरसाधनत्वमभविष्य
 त तदा परंपुरुषार्थप्राप्यनिर्वृतास्तूष्णीं भवंतीति कृतार्थतां नावक्ष्यत्। अपि तु तदनंतरमनुष्ठेयांतरं निरदेक्ष्यत्। न च निर्वृतिराति। तस्मात्साधनफलभेदे
 न भक्तिद्वैविध्योपपत्तेः साधनत्ववचनानां फलत्ववचनानां च विषयविभागेन सर्वशः अविरोधः सिद्धः। अधंधुन्वंतिकात्स्न्येनेत्यादितु फलसाधनयोः स
 मानं। फलरूपाया अपि भक्तेर्दृष्टादृष्टार्थरूपतायावक्ष्यमाणत्वात्। एवं च। इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य बास्तिष्ठस्य सक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः। अविन्युतोर्थः कवि
 मिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं। निवृत्ततर्पे रूपगीयमाना। इवौषधान्छेत्रमनोभिरामात्। कउत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान् विरज्येत विना पशुघ्रातः।
 इत्यादौ साधनवचनं फलपरतया योजनीयं। गोभिः श्रीणीतमत्सरमिति वत्। अत्र हि गोप्रभेवैः क्षीरैर्मत्सरं सोमं मिश्रयेदित्यर्थः स्मितः पूर्वतंत्रे उत्तरतंत्रे च। महतः प
 रमव्यक्तमित्यत्राव्यक्तशब्दः तत्प्रभवं शरीरमावृष्ट इति स्थितमानुमानिकाधिकरणे सूक्ष्मतु तदहंत्वादित्यत्र। एवमत्रापि गुणानुवर्णनगुणानुवादादौ तज्जन्य
 श्रीतिपरतया योज्ये। अन्यथा परमपुरुषार्थत्वायोगात्। ननु तर्हि नामांतरेण ब्रह्मविद्येव भगवद्भक्तिरित्युक्तं। तथा हि। तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदि
 षंतियज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यादिना सर्वस्कृतसाध्यत्वेन ब्रह्मविद्याप्रतिपादिता। सर्वाक्षेपाधिकरणे च तथैव निष्पत्तिः। इहापि पूर्वोदाहृतव

भक्तिरसा०
४

चनैः सर्वसकृत्साध्यत्वेन लक्षणेन भगवद्भक्ते ब्रह्मविद्यारूपतया प्रतिपादनात्तस्याश्च निरतिशयपुमर्थत्वस्य चतुर्लक्षण्यामीमांसायां अप्रतिपत्तिवि
प्रतिपत्तिनिवारणेन व्यवस्थापितत्वाद्यर्थोयं विचारारंभ इति चेन्न। स्वरूपसाधनफलाधिकारिवैलक्षण्याद्भक्तिब्रह्मविद्ययोः इवीभावपूर्विकाहिमनसो
भगवदाकारतासविकल्पकरूपाभक्तिः। इवीभावानपेक्षाऽद्वितीयाऽत्ममात्रगोचरानिर्विकल्पमनसोवृत्तिर्ब्रह्मविद्या। भगवदुपागमिग्रथनरूप
ग्रंथश्रवणं भक्तिसाधनं। तत्त्वमस्यादिवेदांतवाक्यं ब्रह्मविद्यासाधनं। भगवद्विषयप्रेमप्रकर्षो भक्तिफलं। सर्वानर्थमूलज्ञाननिवृत्तिर्ब्रह्मविद्या
फलं। प्राणिमात्रस्य भक्ताधिकारः। ब्रह्मविद्यायां तु साधनचतुष्टयसंपन्नस्य परमहंसपरिव्राजकस्यायशादिसर्वसकृत्साध्यत्वं तु समं भक्तिब्र
ह्मविद्ययोः। स्वर्गविविदिषयोरिव। यथा हि स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति स्थित एव स्वर्गसाधनत्वे सर्वभ्यः कामेभ्यो वा दर्शपूर्णमासाविति वाक्य
न फलांतरसाधनत्वमपि बोध्यते। तथा तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिना स्थित एव स्वस्वफलसाधनत्वे संयोगपृथक्कृत्यापेन विविदिषासाधनत्वमपि बो
ध्यते। एवं भक्तिब्रह्मविद्ययोरपि स्वर्गब्रह्मविद्ययोरिव फलसाधनभावाभावाश्चतुस्त्यसाधनसाध्यत्वं च भाविष्यति सामग्रेत्येके हि कार्यैक्यं
ननु कारणमात्रेक्ये अतिप्रसंगात्। ब्रह्मविद्यातिरिक्तत्वे भक्तेः स्वर्गादिव निरतिशयपुमर्थत्वं न स्यादिति चेन्न। स्वर्गादेर्नियतदेशकालशरीरं
द्विधादिभोग्यत्वेन सर्वत्रोपभोक्तुमशक्यत्वात्क्षयित्वपारतंत्र्यदुःखद्वयानुविद्धत्वेन निरतिशयत्वाभावेपि भक्तिस्वरवधारयाः सर्वदेशकालशरी
रंद्विधादिसाधारण्येन ब्रह्मविद्याफलवदुपभोक्तुं शक्यत्वात्क्षयित्वपारतंत्र्यलक्षणदुःखद्वयानुवेधाभावेन निरतिशयत्वोपपत्तेः। तदुक्तं। हि
त्वास्वधर्मवरणां बुजं हरेर्भजनपकोपपतेत्ततो यदि॥ यत्र क्ववाभद्रमभद्रमुष्य किं को वार्थ आसोऽभजतां स्वधर्मतः पनवे जने जातुकथंच नाव्रजे मुकुं
दसे ज्यन्यवदंग संसृतिं॥ स्मरं मुकुंदां ध्रुपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहो यतः॥ सकृन्ननः कृष्णपदारविंदयोर्निवेशितं तद्रुणरागियैरिह॥ न ते यमं

राम
४

३३१ "भगवद्भक्तिरसायनम्"

म

९३

५

यतो जलांजलिस्तस्मै। परमानंदरूपत्वेन तस्य पुरुषार्थत्वं वेदांतविदो वदंति। अतो भगवद्भक्तियोगस्यापि दुःखासंमिन्नस्वरवत्त्वेन
वपुरुषार्थमित्याह। निरुपमस्वरवसंविद्रूपं स्पृष्टदुःखमिति। एतेन भक्तिर्न पुरुषार्थधर्मार्थकाममोक्षेषु नंत भविष्यति। धर्मार्थका
मानां स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् तज्जन्यस्वरवत्त्वेव पुरुषार्थत्वे गौरवादननुभवं च धर्मजन्यत्वादिविशेषणं परित्यज्य स्वरवमात्रं पुरु
षार्थ इति स्थिते समाधिस्वरवस्यैव भक्तिस्वरवस्यापि स्थितं पुरुषार्थत्वात्। तस्य मोक्षसमीपवर्तितया मोक्षांतर्भूतत्वे योगजधर्म
जन्यतया धर्मतिर्भूतत्वे वा भक्तिस्वरवस्यापि भागवतधर्मजन्यतया धर्मतिर्भाविस्य कर्मजडान् प्रतिवक्तुं शक्यत्वात् भक्तस्य संसा
रान्मोक्षस्यावश्यकत्वात् मोक्षांतर्गतो वा भक्तियोगः। तस्मात्पुरुषार्थचतुष्टयांतर्गतत्वेन वा स्वातंत्र्येण वा भक्तियोगः पुरुषार्थः। पर
मानंदरूपत्वादिति निर्विवादं। तस्य परमानंदरूपतामुपपादयन्नवांतरविभागमाह। नवरसमिलितं वा केवलं वेति। स्पृष्टमेतदुपनि
ष्ठात्करिष्यते। मुकुंद इति भक्तियोगस्य विषयनिर्देशः। सर्वानर्थमी सर्वेश्वर एव भक्तिरसालंबनविभाव इति वक्ष्यते। ग्रंथादौ मंग
लमाचरितं। सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलं। येषां हृदि स्थो भगवान् मंगलाय तनं हरिरित्यादि स्मृतेः। तमहं व्यनज्मीत्यभिधेयसंबंधनिर्देशः।
शास्त्रदृष्टेयमूलत्वे निवारणं। अखिलतुष्ट्ये इति प्रयोजननिर्देशः। साधूनां हितुष्टिः स्वाभाविकी। अन्येषामप्येतद्रूपोक्तयुक्तिभिरसंभावना विपरी
तभावनादिनिवृत्त्या अंतःकरणशुद्धेरिति प्राप्य। के पुनर्भक्तियोगस्य पुमर्थत्वं वादाः। शृणुतान् न ह्यतो न्यः शिवः पंथा विशतां संसृता विह॥ वासुदेवे
भगवति भक्तियोगो गम्यतो भवेत्॥ धर्मः स्यनुष्ठितः पुंसां विधक्सेन कथास्तयः। नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलं। दानव्रततपो होमजपसाध्या

गमा

९३
५

६ "मधुसूदनसरस्वती प्रणीतम्"

धारावाहिकतादर्शिता। यथागंगां भसइति दृष्टान्तेन दर्शितिकेपि मनसि द्रवावस्था। मयि सर्वगुहाशये मनोगतिरिति सर्वेशकारता। तेनाद्रवा
वस्थायां धारावाहिक्यापि दृष्टिर्द्रवावस्थायामप्याशु विनाशिनी सा द्रवत्वधारावाहिकत्वयुक्तापि सर्वेशविषयानभक्तिरित्युक्तं। एतदे
व स्पष्टयितुं चित्तचैष्टितमाचष्टे॥ चित्तद्रव्याहिजलुवत्स्वभावात्कठिनात्मकं॥ तापकैर्विषयेयोगेद्रवलं प्रतिपद्यते॥ ४॥ जलुनोहिदह
नात्मकतापकसंयोगमंतरेण काठिन्यशान्तिर्भवति। सौरालोकादियोगे तु शिथिलीभावमात्रं न द्रुतिरिति सर्वसिद्धं। एवं चित्तस्यापि
वक्ष्यमाणकामादिविषयात्मकतापकसंयोगं विना न द्रवीभावो विषयमात्रसंयोगपाठवेतु शिथिलीभावमात्रमिति तापकपरोपादाने
न स्मृते॥ तानेव तापकानाह॥ ॥ कामक्रोधभयस्नेहहर्षशोकदयादयः॥ तापकाश्चित्तजलुनस्तच्छांतो कठिनंतु तत्॥ ५॥ एषां प्रत्येकं लक्षणं
भेदांश्च वक्ष्यति। यद्विषयेकामादीनामुद्रकस्तद्विषये चित्तस्पद्रवीभावः पुनर्विषयांतरसंचारादिना कामादितिरौभावेकाठिन्यमेवेत्यर्थः। द्र
वीभावप्रयोजनमाह। द्रुतचित्ते विनिक्षिप्तस्वाकारो यस्तु वस्तुनः॥ संस्कारवासनाभावभावनाशब्दभागसौ॥ ननु विनश्यताज्ञानेन जनि॥ ६॥
तस्तार्किकादिपरिकल्पित आत्मगुण इत्यर्थः॥ ॥ शिथिलीभावमात्रं तु मनोगच्छत्यतापकैः॥ न तत्र वस्तुविशतिवासनात्वेन किं न च॥ ७॥
न भीषदर्थः। अतापकैरीषतापकैः। सौरालोकादिस्थानी ये विषये योगे सति मनः किंचिद्रवयवविशरणमात्रं प्राप्नोति। अतः शिथिलीभू
ते जलुनीव तादृशे मनसि किंचिद्रस्तु वासनात्वेन विशति। किंतु वासनावेलक्षण्येन तदाभासत्वेनैव विशतीत्यर्थः॥ चित्तद्रुतो भवति वासनाशिथिली
भावे तु वासनाभासत इत्यत्र विनिगमकमाह॥ ॥ द्रवतायां प्रविष्टं सद्यः कठिन्यदर्शांगता॥ चित्तः पुनर्द्रुतो सत्यामपि तत्रैव मुंचति॥ ८॥ द्रवावस्था
विष्टहिं गुलादिरंगस्य जपनः काठिन्या तु नयेन काष्ठादिसंयोगे जायमाने यथा स एवरंगः प्रतिभासते। शैथिल्या वस्था प्रविष्टोरंगस्तन तथा॥

एवं द्रवावस्थे चेतसि यद्वस्तु रूपं प्रविष्टं सत्काठिन्यदर्शापर्यंतं स्थितं तत्पुनर्द्रवीभावांतरेण विषयांतरे गृह्यमाणोपि प्रकाशमानत्वाच्चेतसां त्यज्यते इतः सा
वासनेत्युच्यते। शैथिल्या वस्तु प्रविष्टं तु न काठिन्यावस्थापर्यंतं प्रतिष्ठति। तिस्रह्यविषयांतरग्रहणसमये चित्तेन त्यज्यते इति वासनाभास इत्यर्थः। अतएव
यस्यैकदा द्रुते चित्ते भगवदाकारता प्रविष्टा स सर्वदा तद्भावनात्कृतकृत्यो भवतीत्युक्तं। सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः भूतानि भगवत्प्राप्तमन्येषां भगवतो
त्तम इति। सर्वभूतग्रहणसमयेपि द्रवावस्था प्रविष्टं भगवदाकारताया एव प्रकाशनाज्जलुनवत्सर्वभूतेषु भगवद्भावोत्पत्तिः सर्वभगवतोत्तमः। एतादृशसं
स्कारस्याविनाशित्वादिति भावः। अतएव ब्रह्मविदेवैतादृश इत्युपास्तं। तस्य द्रवावस्थाया अनपेक्षितत्वेन उत्तममध्यमप्राकृतभक्तेषु गणनीयत्वात्। अत्र तु द्रवा
वस्थापरिपुष्टौ सर्वभूतेषु यः पश्येदित्यवस्थायां भागवतोत्तम उक्तः। ईषद्द्रवावस्थायां तु वासनाभासेन ईश्वरेतदधीनेषु बालिषु बुद्धिषु त्वच। प्रेममैत्रीरू
पोपेक्षायः करोति सममध्यम इत्युक्तः। एतादृशवस्थावतो द्रवावस्थाया उत्पत्त्यमानत्वादित्यर्थः। यस्य तु चित्ते द्रवावस्थानपुष्टानापीषदुत्पत्त्या किंतु स्वयंतर्धे भ
गवतधर्मान् श्रुत्यानुतिष्ठति स काठिन्यावस्थाविनाशसामग्र्या विशिष्टः। अर्चयामेव हरये पूजायः श्रुत्येहते। न तत्र केषुचान्येषु सभक्तः प्राकृतः स्मृत इ
त्युक्तः। प्रकृतिरारंभस्तस्यावर्तमानः प्राकृतः। सांप्रतं प्रारब्धभक्तिसाधनानुष्ठान इत्यर्थः। इयमेव द्रवावस्था प्रणयानुरागस्नेहादिशब्दैरपि संकीर्त्यते। य
था। विसृजति हृदयं नयस्य साक्षाद्भिरिव शाभिहितोऽप्यघोषनाशः। प्रणयरशानया धृतोऽपि पद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः। प्रणयो द्रवावस्था
स एवरशनारंभु बद्धधनसाधनं। तस्यां प्रविष्टस्य पुनर्निर्गमनाभावादित्यर्थः। द्रवावस्था प्रविष्टं भगवत्स्वरूपभासस्य त्रिविधत्वादुत्तमभागवतोपि त्रिवि
धः। तत्राद्यां प्रपंचसत्यत्वभाससहितः। यथा। खं वायुमग्निं सलिलं मही च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशोऽद्रमादीन्॥ सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंच भूतं प्रण
मिद न न्यमः अनेन प्राकृतो भागवतोत्तमः। द्वितीयः प्रपंचमिथ्यात्वभाससहितः। यथा। तस्मादिदं जगदेषमसत्त्वरूपं स्वप्नोभमसाधिवणपुरुदुःखदुःखं। त्व
मेव नित्यं स्मरं बोधतनावनंते माया त उद्दरपियत्सदिवावभाति। अनेन मध्यमो भागवतोत्तमः। तृतीयः प्रकारद्वयेनापि प्रपंचभाससहितः। यथा। ध्याय

भक्तिर०
६

तश्चरणभोजभावनिर्जितवेतसा। उतैकं कथाश्रुकलाक्षस्यहृद्यासीन्मेशनेहैरिः। प्रेमातिशयनिर्भिन्नपुलकांगोतिनिर्तः। आनंदसंज्ञवेलीनोनापश्यदुभयं मु
ने। अनेनोत्तमोभागवतोत्तमः। साधनाभ्यासेनपरिपाकेनोत्तरोत्तरभूमिलाभः। इवावस्थाप्रविष्टविषयाकारस्यानपाधिते स्थायिवाद्येपितत्रमुख्य
वनपारिभाषिकइत्याह। स्थायिभावगिरातोसौवस्त्वाकारोभिधीयते। व्यक्तश्चरसतामेति परानंदतया पुनः। विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगेनाभिव्य
क्तः स्थायिभावएवसंभवाभिनययोर्भेदतिरोधानेनसंभगतएवसंनूपरमानंदसाक्षात्काररूपेणरसतामाप्नोतीतिरसविदोमर्यादा। तदुक्तमानार्थभ
रतेन। विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति। अतोभक्तेरपिरसरूपतां वक्तुं स्थायिभावो निरूप्यतइतिभावः। स्थायिभावस्यरसतोपपत्तये
परमानंदरूपतामुपपादयति॥ ॥ भगवान्परमानंदस्वरूपः स्वयमेवहि॥ मनोगतस्तदाकाररसतामेतिपुष्कलं॥ १०॥ विंशमेवमुपाधिनिष्ठत्वेनप्रतीयमानं
प्रतिबिंबमित्युच्यते। परमानंदरूपश्चभगवान्मनासिप्रतिबिंबितः स्थायिभावतामासादयतीतिभक्तिरसस्यपरमानंदस्वरूपत्वंनिर्विवादं। नाप्यालंबनविभा
वस्थायिभावयोरेक्यं। विंशप्रतिबिंबभावेनभेदस्यव्यवहारसिद्धत्वात्। ईशजीवयोरिवानन्वेवंभगवदवताराकारस्यपरमानंदरूपस्यस्थायिभावत्वेनभक्ति
रसस्यपरमानंदरूपत्वमक्तं। कांतादिविषयाणांतुशृंगारादिसानामतथात्वात्कथंपरमानंदरूपतेत्यतआह। कांतादिविषयेवास्तिकारणंस्वरवाचिद्वनं॥ का
र्यकारतयाभानमावृतंमाययास्वतः॥ ११॥ आनंदोऽवरोहत्वमानिभूतानिजायंते। आनंदेनजातानिजीवंति। आनंदं प्रयंत्यभिसंविशंतीत्यादिश्रुत्याहिपर
मानंदरूपं ब्रह्मजगदुपादानमितिप्रतिपादितं। नन्माद्यस्यइतिन्यायेनचतथैवनिर्णयितं। उपादानाभिन्नं च सर्वकार्यं नृदभिन्नघटवत्सर्वत्रदृष्टं। सर्वैरवल्लेख्यं
ह्य। इदं सर्वं यदयमात्मा। सदेवसोम्येदमग्र आसीदित्यादिप्रभृतिभिश्चतथैवप्रतिपादितं। तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिन्यायेनचानिर्णयितं। एवंसस्यप्य
खंडानंदाद्वितीयाकारेणतदभानेहेतुमायानिमित्तावावरणविक्षेपावित्याह। कार्येति। अकार्यस्यापिकार्यकारेणभानंविक्षेपः। अखंडानंदाकारेणस्वतोभा
नमावरणं। तदुक्तं। नृतेर्धंयत्प्रतीयेतनप्रतीयेतचत्पनि। तद्विद्यादात्मनोमायांयथाभासायथातमइति। कथतर्हितस्यभानमित्यतआह॥ ॥ सदज्ञातं च

॥१॥

राम
६

पाशभूतश्चतद्रुतानुसंधेपिपश्यंतिहिनीर्णानिष्कृताइत्यादि॥ अतएवायतावपिदुःखसंस्पर्शित्वप्रतिपादनायास्पृष्टदुःखमिति विशेषणमुपपन्नं। अ
तएववचनपरिणतिविस्सेनस्वर्गादिनासाम्यं। एतेनलोकिकरसवेलक्षण्यमपिव्याख्यातं। तस्यापिशस्त्राविहितत्वेनपापक्षयाहेतुत्वेना
यतोदुःखसंस्पर्शित्वात्। भक्तेस्तदृष्टादृष्टफलतयामहानुविशेषोवक्ष्यते। नन्वेवंसतिभक्तिस्वरवादेराग्यासंभवेनमुमुक्षुत्वासंभवात्तदधिकारिव
तुल्यक्षणापीमांसारंभोनस्यादितिचेत। सत्यं। भक्तिस्वरवासक्ताअतितस्याअनारंभात्। भजनीयस्वरूपनिर्णयार्थंभक्तानामपितद्विचारस्यावश्यक
त्वाच्चभक्तिस्वरवादेराग्यंनस्यादितिचिष्टमेवनआपादितं॥ आत्मारामाश्चमुनयोनिग्रंथाअपुरुक्रमे॥ कुर्वंत्यहेतुकीभक्तिमिथंभूतगुणोहरित्यादिजी
वन्मुक्तानामपिभगवद्भक्तिप्रतिपादनात्। तस्मादनुभवतावत्साधुजनवरणोपासनयाभगवद्भजनसुखं। ततःस्वयमेवसमाधानंप्रतिपत्त्यस्यस्य
लमतिदूरभावेन। स्वग्रंथस्यनामकथनद्वाराप्रयोजनमुपदिशतिस्फुटं। संसाररोगेणबलीयसाविरंनिपीडितैस्तत्प्रशमेतिभिक्षितं॥
इदंभवद्भिर्बुद्ध्याव्ययातिगंनिपीयतांभक्तिरसायनंबुधाः॥ २॥ स्पष्टं। भगवद्भक्तेःरसरूपतयापुमर्थतांवक्तुंप्रथमसामान्यलक्षणमाचष्टे। दु
तस्यभगवद्भक्तिर्माहारावाहिकतांगता॥ सर्वशेभनसोवृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते॥ ३॥ भगवद्भक्तिर्भगवदुपाश्रवणंनतुधर्मबुद्ध्यातदनुष्ठानप
र्यंतंविबक्षितं। तस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्टेनिवेशयेदित्यत्रापिकेनाप्युपायेनेतिधर्मबुद्ध्याऽनुष्ठितेनायत्नसिद्धेनवाभगवदुपाश्रवणेनेत्यर्थः।
तेनशिशुपालोदोनातिव्याप्तिः। भगवदुपाश्रवणेनवक्ष्यमाणकामक्रोधाद्युदीपनद्वाराइवावस्थां प्राप्तस्याचित्तस्यधारवाहिकीयासर्व
शविषयवृत्तिर्भगवदाकारतेत्यर्थः। तदाकारतेवहिसर्वत्रवृत्तिशब्दार्थोस्माकंदर्शने। अतःसाभक्तिरिसभिधीयतेशास्त्रविद्धिः। तथाचशास्त्रं। न
दुपाश्रुतिमात्रेणमयिसर्वगुहाशये॥ मनोगतिरेविकिन्नायथागंगांभसोबुधो॥ लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुणस्याप्युदाहृतं। तत्राविधिर्नोति

त। परमाणुप्रमाणभावाच्च। सर्गाद्यकालीनकार्योपादानानुमानस्य लाघवतर्कसहकारेणैकोपादानविषयत्वात्। सित्यादिकर्तृनुमानस्यैककर्तृविषयत्ववत्। ब्रह्मवादिना कार्यकारणयोरभेदाभ्युपगमेऽपि न जगत्तद्ब्रह्मात्मना प्रमीयमाणत्वं संभवति। ब्रह्मणः सर्वलोकिकमानागोचरत्वाभ्युपगमात्। सद्रूपेण ब्रह्मापि सर्वप्रमाणगोचरस्तथा तदात्मना कार्यप्रमीयमाणत्वमस्येवेति चेत्। किमनेनाकांउतांउवेन। ब्रह्मणो निःसामान्यविशेषत्वेन नाना रूपा संभवइति हि सर्वसारव्यसंख्यावतामभिमानः। ननु भवतामप्यसिद्धो हेतुः स्वरवदुःखमोहानामांतराणां बाह्यघटादितादात्म्या संभवात्। संभवे वा सर्ववस्तु सर्वप्रमातारं प्रति त्र्याकारतया प्रथेतेत्यत आह॥ ॥ त्रिगुणात्मकमेकैकं वस्तु त्र्याकारमीक्षते॥ निजमानससंकल्पभेदेन पुरुषेऽस्त्रिभिः॥ १६॥ न तावदांतरवद्ययोस्तादात्म्या संभवः। बाह्यानामेव मनःप्रतिबिंबत्वेनांतरत्वात्। नापि सर्वा प्रति तुल्य भान प्रसंगः। तत्तद्वासनारूपसहकारिभेदात्॥ ॥ एते चोदाहरति॥ ॥ कामिन्याः स्वरवता भर्ता सपत्न्या दुःखरूपता॥ तदलाभात्तथा न्येन मोहत्वमनुभूयते॥ १७॥ भर्तारं प्रति हि कामिन्याः सत्त्वांश एवोद्दिश्यते। सपत्नी प्रति तु रजोःशः। तां कामयमानमन्यं च तामावेदं तं प्रति तमोःश एव अतः क्रमेण तेषु स्वरवदुःखविषादाः प्रादुर्भवन्ति। अतो व्यवस्थोपपत्तिः। वासनाभेदेनैकस्मिन्नापि भानसेदो भेदाच्चोर्वैरप्युक्तः। परित्राटकामुकस्तु नामेकस्यां प्रमदात्तनो॥ कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पना इति॥ फलितमाह॥ ॥ एवं स तिसुरवाकारः प्रविष्टो मानसे यदा॥ तदा स रुजो विभावत्वं प्रति पदारसो भवेत्॥ १८॥ क्रोधादिभावस्यापि रजस्तमो मिश्रितसत्त्वोद्रेकनिबंधनचित्तदुति प्रतिफलितत्वात् स्वरवमयमित्यभिप्रायः। इवीभावस्य सत्त्वधर्मत्वात् तं विना च स्थायिभावा संभवात् सत्त्वगुणस्य च सुरवस्त्वत्वात् सर्वेषां भावानां स्वरवमयत्वेऽपि रजस्तमोःश मिश्रणात् तारतम्यमवगंतव्यं। अतो न सर्वेषु तुल्य सुखानुभव उपरिष्ठाच्च स्फुटी करिष्यते। अत्राहुस्तार्किकाः। नित्यं निरवयवमणुपरिमाणं मनः। तस्य कथं सावयवजतुदृष्टं तेन इवीभावद्वारा विषयाकारपरिणामो वक्तुं शक्यते। नहि निरवयवस्य द्वा सचूर्दी संभवतस्तस्मादुक्तस्थायिभाव निरूपण

मसंगतमिति तत्राह॥ ॥ परमाण्वेकरूपं च चित्तं न विषयाकृति॥ इत्यादिमतमन्येषामप्रामाण्यादुपेक्षितं॥ १९॥ आदिशब्दाद्विभुमन इति प्राभाकराणां समनंतरप्रत्यय एवोत्तरज्ञानकारणात् यामन इति सौगतानां च मतं संगृहीतं संभवति। अयं भावः। करणत्वात्परश्चादिविदिंद्रियत्वाच्चक्षुरादिवन्मनसो मध्यमपरिमाणत्वमनुमीयते। न चाप्युक्तानुमाने किं विच्छिन्नमस्ति। नापि नित्यं द्रियत्वात्क्रोत्रवद्विभुत्वानुमाने। नित्यत्वस्यासिद्धत्वात्। आकाशस्यापि नित्यत्वाभावेन। तत्कार्यश्रोत्रस्य सुतरां नित्यत्वाभावात्। अत एव ज न्यस्य विभुत्वाभावा न्मध्यमपरिमाणत्वानुमानस्य श्रोत्रेन व्यभिचारः। यदि द्रियं यदुण ग्राहकं तदिंद्रियं तदुणवदिति व्याप्तेर्यथा चक्षुरादेः स्वग्राह्यगुणवद्ग्राह्यत्वं साध्यते तथा मनसोऽपि पंचभूतगुणग्राहकत्वेन तद्वत्त्वा निश्चयात् स्वग्राह्यगुणवत्पंचभूतारभ्यत्वं साध्यतां विशेषाभावात्। न च विजातीयानामनारंभकत्वं विशेषः। सुवर्णसूत्रैः पट्टसूत्रैः कर्पाससूत्रैश्च विजातीयैरेकपटारंभदर्शनात्। तत्रावयव्यनंगीकारेऽन्यत्रापि तथाऽनंगीकारसंभवादवयविनोदत्तांजलित्वप्रसंगात्। तस्मात्पंचीकृतं पंचमहाभूतारब्धं सत्त्वप्रधानं संकोशविकाशशीलं सत्त्वद्रव्यं चक्षुर्वन्मूर्तद्रव्याभिधाता योग्यं च देहपरिमाणं मनोभ्युपगंतव्यं। सित्तांस्वरवदुःखं छाज्ञानादीनां तदाश्रयत्वाभ्युपगमात्। तेषां च सर्वशरीरव्यापित्वेनोपलंभात् तदाश्रयस्य मनसोऽपि सर्वशरीरव्यापित्वात्। अणुत्वाभावे युगपत्सर्वेन्द्रियसंबंधसंभवाद्युगपन्नानाज्ञानोत्पत्तिप्रसंग इति चेन्न। एकेंद्रियेणैकदेकमेव शानं जन्यत इति नियमस्तावदावयोः समः। अन्यथा युगपत्त्राक्षुषज्ञानद्वयोत्पत्तिः किं न स्यात्। नानेंद्रियजन्यज्ञानानां तु युगपदुत्पत्तिरिष्यते तवैव दीर्घांशकुली भक्षयतः शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां युगपदनुभवात्। सपुण्यन्यथाभ्युपगमात् तद्वन्नः संयोगस्य ज्ञानमात्रकारणत्वेन तदाभ्युपगमादसना वच्छिन्नत्वजनः संयुक्तस्य गुडस्य युगपदस्य शो पलं भस्तवापि दुर्निवारः। तस्मान्नास्मदभ्युपगते मन

भक्तिरसा०
८

मिश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धेर्विमतिः संभवति। समनंतरप्रत्ययस्त्वतिनिर्युक्तिकत्वादुपेक्षितः। विस्तरस्त्वस्मदीयवेदांतकल्पलतायामनुसंधेयः। अतः
स्वच्छस्वभावस्य सादयवस्य मनसो दर्पणादिविषयाकारग्राहकत्वं वेदांतशास्त्रे सांख्यशास्त्रे च यान्तिरूपितं तत्प्रामाणिकत्वादतिसमीचीनमे
वेत्याह॥ ॥ गृह्णातिविषयाकारं मनोविषययोगतः॥ इति वेदांतेभिः सांख्येऽपि सम्यक्द्रुपितं॥ २०॥ यद्यपि सांख्यानमाहंकारिकं मनो ब्रह्म
वादिनां तु मते भौतिकमिति महान् विशेषस्तथापि विषयाकारग्राहकत्वं सममितितुल्यपदुभयोपन्यासः। इवीभावपूर्वकं चित्तस्य विषयाकारभ
जनमित्यत्र भाष्यकारवचनमुदाहरति॥ ॥ मृषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा॥ घटादिव्याघ्रवच्चित्तं तन्निभं जायते ध्रुवं॥ २१॥ मृषापुटपा
कयंत्रंतद्वारा इवीभूतं ताम्रं यत्र प्रतिमाद्याकारघटितोदरे मृदादिसंस्थाविशेषे सिक्ते भवति तत्तदुदरसंस्थानाकारं भवति द्रुतत्वात् एवंगोष्ठादिना
इवीभूतं चित्तं च क्षुरादिद्वारा यत्रासिक्तं भवति स्वयमपि तद्विषयाकारं भवतीति कारिकाः। यद्यप्यस्मिन्वाक्ये सामान्यत एव इवीभाव उक्तस्तथाप्य
नुभवबलाद्गोष्ठादिविषये व्यवस्थाप्यते। तदभावे तु शिथिलीभावमात्रमित्युक्तमधस्तात्। मनोविषयाकारं विषयगतावरणनिवर्तकत्वात् आलोकव
दित्यनुमानमस्मिन्ने प्रमाणमाह॥ ॥ व्यंजको वायुपथलोको व्यंज्यस्याकारतामियात्॥ सर्वार्थव्यंजकत्वाद्दीर्घाकाराप्रदर्शयते॥ २२॥ व्यंजकस्य तदा
कारत्वाभावे तद्गतावरणनिवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः। भगवत्कृत्युपादानामियमुक्तिः समुक्तिका॥ तथा वार्तिककारैरप्ययमर्थो निरूपितः॥ २३॥ व्यंजको वेत्या
द्युक्तिर्वार्तिककाराणामपि युक्तिरनुमानरूपादर्शिता। वार्तिककाराणां वाक्यांतरमुदाहरति॥ ॥ मातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नमेवमेतितत्। मेयाभिस्त्वा
तंतत्त्वमेयाभत्वं प्रपद्यते॥ २४॥ मातुश्चिदचिद्रूपं सत्त्वात्कृतः करणात्। वृत्तिज्ञानारण्यस्य इवीभावपूर्वकस्य मानशब्दान्यस्य परिणामविशेष
स्याभिनिष्पत्तिर्भवति। तच्च परिणामविशेषात्मकं मानं निष्पन्नं सच्चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयपर्यंतं गच्छति। शरीरावच्छिन्नमंतःकरणमत्यज्यदेवकुल्य

राम
८

तद्वस्तुमेयं कांतादिमानतः॥ मायावृत्तितिरोधाने वृत्त्यासत्त्वोत्थया क्षणं॥ २२॥ अज्ञातज्ञापकत्वेन हि सर्वेषां मानानां मानताऽन्यथा स्मृते। रपि मानतापनेऽ
अज्ञातं च स्वप्रकाशतया भासमानं चैतन्यमेव न ज- ३। तस्य भानो प्रसक्त्या तत्रावरणकृत्याभावात्। अतः कांतादिगोचरमानानां अज्ञातज्ञापकत्वेन प्रामाण्याय
तत्तदवच्छिन्नं चैतन्यमेव विषयो वाच्यः। अन्यथा तदयोगात्। तथा च स्वात्मिक्याप्रमाणजनितोऽपरोक्षवृत्त्याऽवरणातिरोभावे सति तद्विषयावच्छिन्नत्वेन भा
सते। वस्तुतः परमानंदरूपं विषयोपादानं चैतन्यं। अनवच्छिन्नस्वरूपा भानाच्च न सद्यो मुक्तिः स्वप्रकाशभंगोवा। ततः किमत आह॥ ॥ अतस्तदेवभावत्वं
मनसि प्रतिपद्यते॥ किंचिन्मूनां चरसतां याति जाड्यविमिश्रणात्॥ २३॥ विषयावच्छिन्नं चैतन्यमेव इवावस्थमनोवृत्त्यारूढतया भावत्वं प्राप्य सतां प्राप्नोती
ति न लौकिकरसस्यापि परमानंदरूपत्वानुपपत्तिः। अत एवानवच्छिन्नविदानंदघनस्य भगवतः स्फुरणात् भक्तिरसेऽयं तादिक्यमानंदस्य। लौकिकरसे तु वि
षयावच्छिन्नस्यैव विदानंदं शस्य स्फुरणात् तत्रानंदस्य न्यूनतैव। तस्माद्भक्तिरस एव लौकिकरसानुपेक्ष्य सेव्य इत्यर्थः॥ ॥ इति वेदांतसिद्धांते स्थायिनो रस
तोदिता॥ सांख्यराज्ञांतमाश्रित्याप्यधुना प्रतिपद्यते॥ २४॥ स्थायिनो रसतेत्यनुषंगः। एतदेवोपपादयितुं सांख्यसिद्धांतं व्युत्पादयति॥ तमोरजः सत्त्वगु
णा मोहदुःखस्वरवात्मिका॥ तन्मयी प्रकृतिर्हेतुः सर्वकार्यं च तन्मया॥ २५॥ तथा हि सांख्य एव मानवक्षते। सर्वभावाः सुरवदुःखमोहात्मकैकप्रकृतिकाः। सुरव
दुःखमोहात्मकेन प्रतीयमानत्वात्। ये यदात्मकत्वेन प्रतीयंते ते तदात्मकसामान्यप्रकृतिकाः। यथा मूदात्मकतया प्रतीयमाना मूत्सामान्यप्रकृतिकाः घ
टशरावादयः। अनुगतकारणातिरिक्तसामान्यान्पुपगमात् न घटत्वादिना व्यभिचारः। सुरवदुःखमोहात्मकत्वेन चैतने प्रतीयंते तस्मात्तदात्मकसामान्यप्रकृ
तिका इत्यनुमानेन सुरवदुःखमोहात्मकप्रकृतिसिद्धिः। यत्र यत्स्वरं तत्सत्त्वं यदुःखं तद्रजः। यो मोहो विषादः स तम इति तस्यास्त्रिगुणात्मकत्वसिद्धिः। न च
परमाणुभिर्ब्रह्मणा वा अर्थतिरता। परमाणुवादे कार्यकारणयोर्भेदपुपगमेन तेषां भतीद्वयत्वेन च तदात्मकतया कस्यापि कार्यस्य प्रतीयमाणत्वाभावा

ती
ती

विक्रिये ताथयदाविकारोनेत्रे जलंगात्ररूपेभुहर्षः। कथंविनारोमहर्षद्रवताचेतसाविना। विनानंदाश्रुकलयाश्रुज्येद्रवताविनाशयः। भक्त्याविनाकथमा
 शयःश्रुज्येताभक्तिश्चकथंद्रवताचेतसाविनास्यात। द्रवत्वचित्तं कथंरोमहर्षभानंदाश्रुचविनाजायेतेत्यर्थः। अश्रुपुलकयोरभिधानंस्तंभस्वेदादीना
 मुपलक्षणं। यतोद्रवत्वाभावेचित्तंनवास्पते। अतोबुधाः पंडिताः कामक्रोधाद्यनास्पदीभूतपथिपतिततृणादिज्ञानंउपेक्षाज्ञानं संस्काराजनक
 मित्याहुः। तथाचोक्तंन्यायवार्तिककृद्विर्यन्नसरवसाधनंनदुःखसाधनंतदेवोपेक्षणीयमिति। सरवसाधनेरागः संस्कारहेतुः दुःखसाधनेद्वेषस्तथा
 तदुभयाभावेतुचित्तेद्रवत्वाभावान्नजायतेपटः संस्कारइत्यर्थः। एतावान्हिसर्वेषांशास्त्राणारहस्यभूतोर्थः। यद्विषयाकारतानिराकरण
 पूर्वकंचित्तस्यभगवदाकारतासंपादनंसर्वेषामपिशशास्त्राणामत्रैवव्यापारभेदेनपर्यवसानात्। नचनोदिकालद्रवत्वचित्तप्रविष्टतत्तादिष्टानिष्टविषु
 यकोटिसंकीर्णताचित्तस्यस्वभावभूताशीततेवतोपस्योह्यतेवदहनस्यसंचरिष्यतेवपवनस्यकथंनिर्वर्तेत। धर्मिणिसत्प्रसतिवास्वभावोपमर्दा
 संभवादित्यतआहुः॥ काठिन्यंविषयेकुर्याद्रवत्वभगवत्पदे॥ उपायेःशास्त्रनिर्दिष्टैरनुक्षणमतोबुधः॥ ३२॥ विषयाकारताहिनचित्तस्यस्वभा
 वभूता। तस्याआगतुरुहेतुजन्यत्वात्। तथाहिस्थूलविषयाकारताहेतुरिंद्रियसंनिर्कर्षादिर्जागरणेसूक्ष्मविषयाकारताहेतुर्भूतोगतवासनास्व
 ज्ञातदुभयाभावेतुसुषुप्तिवृत्तिर्विषयमेवचित्तंभवति। सुषुप्तौचित्तलयाभिधानंचनिर्विषयत्वभिप्रायकमेव। एतच्चभगवतासूत्रकारेणैवद
 र्शितोतदापीतेः संसारव्यपदेशादिति। अपीतिर्लेयः। मर्यादायामाहुः। तस्यमनसोलयात्पूर्वकालेसंसारव्यपदेशः। नतुतल्लयेसतीतिस्त्रार्थः।
 तथाचसुषुप्तावपिपुनरुत्थानेसंसारव्यपदेशस्यसत्त्वान्नमनोलयः। विवरणकाराणांतुयत्केयंसूक्ष्मतानामेत्यादिनामनोलयाभिधानं
 तत्परमतरवंडनाभिप्रायेण। नतुस्वमताभिप्रायेणसूत्रविरोधादितिभावः। भगवदाकारतातुचित्तस्यस्वभावविकी। तस्यचित्तकारणीभूतस

क्षमकारणानिर्वचनीयविविचानेकशक्तिमन्मायाधिष्ठानस्याविभोः सर्वातिर्या मिणः सर्ववानुगतत्वात्। यथाघटस्यजलादिपूर्णताकारणसाध्यआका
 शपूर्णतातुस्वतः तस्यसर्वव्यापकत्वात्। तद्वत्। तदुक्तं वार्तिककारपादेः। वियद्वस्तुस्वभावानुराधादेवनकारकात्। वियत्संपूर्णतोत्पत्तौकुंभस्यैवंदशा
 धियां। घटदुःखादिकुपत्तंधियाधर्मादितुतः। स्वतःसिद्धात्मबोधस्यव्याप्तिर्वस्तुनुरोधतइति। चित्तस्यभगवदाकारतायांस्वभाविकत्वेनहेतुन
 पेक्षायांशास्त्रस्यकोपयोगइतिचेन्न। अन्याकारताविरोधिभगवदाकारतासंपादनइत्येहि। याहिस्वाभाविकीभगवदाकारताचित्तस्यसाविषया
 कारतासहचरितत्वात्। साधकत्वाच्च। नतद्विरोधिनीशास्त्रजन्यासासाधनोपक्रमेपरोक्षेवभासमानासाधनत्वासक्रमेणविषयाकारतो
 शनैःशनैस्तिरोदधतीसाधनपरिपाकेनापरोक्षतानीतासतीतांसमूलघातमुपहंति। अतएवोक्तं। यद्दुर्जनाभ्रवरणेषणयोरुभक्त्याचेतोमलानि
 विधमेजुपाकर्मजानि। तस्मिन्विशुद्धउपलभ्यतआत्मतत्त्वंसाक्षाद्यथामलदृशोः सवितुः प्रकाशः॥ यथान्निनाहममलंजहातिध्मातंपुनः स्वभज
 तेचरूपी। आत्माचक्रमनुशयविधूयमद्रक्तियोगेनभजत्यथोमां। यथायथात्मापरिमृज्यतेसौमत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधाने। तथातथापश्य
 तिवस्तुत्समं चक्षुर्यथेवाजनसंप्रयुक्तं। विषयान्यायतश्चित्तंविषयेषुनुषज्जतोमामनुस्मरतश्चित्तंमयेवप्रविलीयते। तस्मादसदाभि
 धानंयथास्वप्नमनोरथं। हित्वा मयिसमाधत्स्वमनोमद्रावभावितां एतावान्योगआदिष्टोमछिष्येः सनकादिभिः। सर्वतोमनआकृष्यम
 य्यधावेत्पुतेयथा। सचकपिलदेवनोक्तः। अनिमित्तनिमित्तेनस्वधर्मेणामलात्मना। तीव्रयामयिभक्त्याचक्षुतसंभृतयाचिरं। ज्ञानेनदृष्ट
 तत्वेन। वेराग्येणबलीयसा। तपोयुक्तेनयोगेनतीव्रेणात्मसमाधिना। प्रकृतिः पुरुषस्यहृदस्यमानात्त्वहर्निशं॥ तिरोभवित्रीशनकैरग्ने
 र्योनिरिवारणिः। प्रकृतिः स्वाभाविकीविषयाकारतेत्यर्थः। हंसगीतायांच। गुणोष्ठाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रभो। कथमन्योन्यसंत्सा

गोमुमुक्षोरतितृतीर्षोरितिसनकादिप्रभस्योत्तरं। भगवानुवाच। मनसावचसाहृष्ट्यागृह्यतेन्येः। पीदियेः। अहमेव नमत्तो न्यदिति बुध्यध्वमं
जसा। नायत्स्वमसुप्तं वगुणतो बुद्धिचतयः। सांवित्रक्षणाजीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः। यार्हिसंस्तुतिबंधोयमात्मनो गुणवृत्तितः। मायितुये
स्थितोजह्यात्यागस्तद्रुणचेतसां। अहंकारकृतं बंधमात्मनोर्थविपर्ययः। विद्वान्निर्विद्यसंसारचिंतांतुर्येः स्थितस्त्यजेत्। यावन्नानार्थधीः। पुं
होननिवर्ततयुक्तिभिः। जागर्त्यपि स्वपन्नरुः स्वप्ने जागरणं यथा। असत्त्वादात्मनो न्येषां भावानां तत्कृताभिदा। गतयो हेतवश्चास्यमृषा
स्वप्नदृशो यथा। एवं विमृश्य गुणतो मनसस्तत्र वस्था मन्माययामयिकृता इति निश्चिन्ता र्थाः। संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना
भजतमाखिलसंशयाधि। एवं जिज्ञासया पोह्य नानात्वे भ्रममात्मनि। उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे इत्यादिना। अयमत्र निष्कर्षः। चि
त्ते स्वाकारसमर्पकाये विषयास्ते भगवद्व्यतिरिक्तान भवन्ति। भगवत्पथ्यस्तत्वात्। भगवत एव सद्रूपतया घटः संनूपरः संनृत्त्यादिसदाका
रेणैव सर्वविषयाणां स्फुरणात्। सर्वैरवात्त्वे दं ब्रह्मतज्जातानितेश्च त्वा भगवदेकोऽवत्वेन भगवदेकस्थितित्वेन भगवदेकलयत्वेन मृद्वटव
त्त अभेदावबोधनात्। स्वप्नादिप्रपंचवद्वाध्यत्वाच्च। अत एव भगवदाकारस्फूर्त्यात्ते सर्वे विनिवर्तमानास्तद्रूपा एव भवन्ति। अधिष्ठानज्ञा
ननिवर्त्यत्वादध्यस्तानां। एवं च सति विषयादिनिष्ठः सर्वोपि प्रेमा भगवत्प्रेमापि तो भवति। तद्व्यतिरिक्ताः स्फुरणात्। एतादृशी चावस्था प्रा
र्थिता प्रकृतेन। या प्रीतिरविवेकानां विषये ह्यनपायिनी। तामनुस्मरतः सामेहदयान्मापसर्पतु इति। तस्मादेतादृशयुक्त्यनुसंधानेन सर्वाधि
ष्ठानं सन्मात्रं परिपूर्णं चिदानंदघनं भगवंतमद्वयमात्मानं निश्चिन्वतः स्वात्मिकविषये धिक् जाग्रद्विषयेऽपि तुल्यत्वात् अनुसंधानेन वैराग्यं म

जलवत्। ततश्च घटादिसंबन्धसदृश्याकारतां प्राप्नोति। ततश्च तत्रैवेत्याभिव्यक्त्या घटाद्युपलंभ इति कारिकोक्त्यर्थः। सर्वाचेयं प्राक्रियास्मासिर्विस्तरेण प्र
तिपादिता सिद्धांतविंदौ। एवमेतादृशं वाक्यमुदाहार्यमनेकशः। चित्तस्य विषयाकारग्राहकत्वोपपादनैः॥२५॥ ग्रंथगौरवभयान्नोदाद्रियतोऽपंचदशप्रकर
ण्यां विद्यारण्यश्री पौंदर्यमर्थो दर्शितः। तमुपसंहारव्याजेनाह॥ अतो मांसमयी योषिका चिद्व्यामनोमयी॥ मांसमय्या अभेदेऽपि भिद्यते च मनोमयी॥
॥२६॥ मनोमय्याकारभेदं विनैकस्मिन् भौतिकेऽपि भेदप्रत्ययायोगादित्यर्थः। भेदप्रतीतिमेव सर्वसिद्धामुदाहरति॥ भाव्यास्तुषाननांदावयातामाते
त्यनेकधा॥ जामाताश्च भ्रातृपुत्रः पितृत्यादिपुमानपि॥२७॥ भिद्यत इत्यनुबन्धः। एकानेकत्वे धर्ममुक्त्वा विनाशित्वा विनाशित्वे धर्म्यंतरमाह। बाह्यपि
रस्य नाशोऽपि तिष्ठत्येव मनोमयः॥ अतः स्थायीति विद्वद्भिरयमेव निरूपितः॥२८॥ अभिप्रेक्ष्य ब्राह्मणकालादिना व्यवधानेऽपि मनोमयोऽव्यवहित ए
वेत्यर्थः॥ एवं सामान्यतो भावरूपत्वमुपदर्शितं। विशेषेण तु सर्वेषां लक्षणं वक्ष्यते पृथक्॥२९॥ मनोमयो विषयाकार एवाविनाशित्वा त्वाविभा
वइति कथितं। तस्य तुरतिहासादिरूपेण भेदस्तल्लक्षणं च वक्ष्यते। नंतरा ह्यस्यार्थः। यस्माद्दुतन्त्रिप्रविष्टो विषयाकारो न पायी तस्मात् स्थायी भवति॥ भ
गवंतं विभुं नित्यं पूर्णं बोधसुखात्मकं॥ यद्यगृह्णादुतं चित्तं किमन्यदवशिष्यते॥३०॥ विभुमिति सर्वदेशव्यापकत्वं। नित्यमिति सर्वकालव्यापकत्वं। पूर्ण
मित्यद्वितीयतया सर्वद्वैतभ्रमाधिष्ठानत्वं बोधस्वत्वात्मकमिति निरतिशयपुमर्थत्वं दर्शितं। एतादृशेन भगवदाकारेण मनो गतेनादिकालप्रविष्टा सं
ख्यविषयाकाराणां कवलकुर्यात्तन्मात्रस्फूर्त्या कृतकस्यो भवतीत्यर्थः। इवीभावस्य प्रयोजनं पूर्वेऽस्मिन् भगवत्स्मरणेन तत्र प्रयत्नं दाढ्याया॥ कठिनाशि
थिलावाधीर्न गृह्णाति न वास्यते॥ उपेक्षाज्ञानमित्यादुस्तदुधः प्रस्तरादिषु॥३१॥ कठिनाधीर्न गृह्णात्येव। शिथिला तु गृह्णात्यपि न वास्यते। इवीभावाभावा
दिति पूर्वमेवोक्तं। इवत्वाभावः कठिन्या इव इवत्वं शेषेऽप्युच्यते। तच्च इवावस्था कार्यभूतसात्त्विकभावाभावादवसंयंतेव। स्वप्नः स्वदोषरोमां च स्वरभंगोऽथ वेप
थुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विकाः स्मृता इत्यभिहितं। अत एव भगवद्विषयकाठिन्यानिद्यते। तदश्मसारं हृदयं बतदयं हृदयमाणे हरिनामधेयेः। न

धत्तापरवैराग्याभावेनभक्तिप्रकर्षाभावात्तस्यैवकृतकृत्यताहेतुत्वादित्यर्थः। परवैराग्यस्यालिंगं। सा लोकादिमोक्षपर्यंतं सकलफलनिरपेक्ष
त्वं। तथा। इमं लोकं तथेवामुमात्मानमुभयापिनं। आत्मानमनुयेबेहयेरायः पशवोगृहाः। विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवंविधतो मुखां भजंत्यन
न्यथाभक्त्योतान्मृत्योरतिपारयो। सा लोकादिमोक्षसाधिसामीप्यसारूप्येकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णाति विनामत्सेव न जनाः। नेकात्मतां मे स्पृहयंतिके
चिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहाः। येन्योन्यतोभागवताः प्रसज्य सभाजन्यते मम पौरुषाणि। न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्राधिष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्या न यो
गसिद्धीरपुनर्भवं वा वांछंति यत्पादरजः प्रपन्नाः। सप्तमे प्रकादः। अहं त्वकामस्त्वत्कस्त्वं तु स्वाम्यनपाश्रयः। ना न्यथेहावयोरथेराजसेवकयोरिव
वतुर्थेष्टुः। न कामयेनाथतदप्यहं भवं न यत्र युष्मच्चरणौ बुजासवः। महत्तमांतर्हं द्यामुख्युतो विधास्त्वकर्णायुतमेधमेवरा। वतुर्थेष्टुः। पानि
रुतिस्तनुमृतांतवपादपद्मध्यानाद्भवजन कथाश्रवणेन वा स्यात्। सा ब्रह्मणि स्वमाहिमन्यापिनाथमाभूत्किं त्वं तकासिलुलितत्पततां विमानात्।
दशमे माहिष्यः। न वयं साधिसाम्राज्यं स्वारज्यं भोज्यमप्युत। वैराज्यं पारमेष्ठ्यं वा आनं त्येवाहरेः पदं। कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः। कुचकु
कुमगंधाद्वं मूर्धा वोढुं गदाभूतः। सप्तमे इन्द्रः। प्रस्थानीताः परमभवता त्रायतानः स्वभागां देसाकांतं हृदयकमलं त्वद्गुहं प्रत्यबोधि। कालग्रस्तं कि
यदिदमहो नाथश्रुश्रवतां ते मुक्तिस्तेषां न हि बद्धमता नारसिंहा परैः किं। तथा। यस्य भाक्तिर्भगवति हरे निश्रेयसात्मानो विह्वली उतो मृतां भो धौ किं कुप्रे
खातकोदकैः। रजः। न नो कष्टं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं। न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समं जसत्वा विहृष्यकांक्षे। श्रुतयः। दुरवग
मास्तत्त्वनिगमायतवान्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः। न परिलप्यंति केचिदपवर्गमपीश्वरते चरणसरोजहंसकुलसंगविहृष्ट
गृहाः। एवमन्यदप्यहनीयं एतादृशे मोक्षपर्यंतं सर्वफलनिरपेक्षस्वरूपे परवैराग्ये सति फलांतरे प्रेम्णो नुद्यात्परमानंदरूपे परमात्मन्येव प्रेमापरां
काष्ठामारोहति। यथा वृक्षस्य। अजातपक्षा एव मातरं रवगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधात्ताः। प्रियं प्रिये वयुषितं विषमामनोरविं दक्षदिदक्षतेत्वा

मिति। अतएव ज्ञानं विना वैराग्याभावात्तद्वेचभगवत्प्रेमपरमकाष्ठायानुदयात्तदर्थं ज्ञानवैराग्येदृढीकर्तव्ये। तदुक्तं। असेवयायं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञा
नेन वैराग्याविजृम्भितेन। योगेन मुष्पितया वभक्त्यामां प्रत्यगात्मानमिहावरुधे। ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्ति न योगिनः। क्षेमाय पादमूले मे प्रविशे योगे
स्य कृताभ्यां। इत्यन्युतां प्रिभजतो नुबृत्ता भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः। भवति वैभागवत्स्वरजस्ततः परांशोतिमुपैतिसाक्षात्। भागवतस्य
भगवदुमांनुष्ठातुः प्रथमं भगवत्प्रबोधः ततः परं वैराग्यं ततः प्रेमलक्षणा भक्तिरित्यर्थः। एतच्च दर्शितमुद्वाय श्रीभगवता। ज्ञानेन स्वहमे
वेष्टः स्वार्थोहितुश्च संमतः। स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योर्थो मदतो प्रियः। ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः परं श्रेष्ठं विदुर्मम। ज्ञानी प्रियतमो तो मे ज्ञानेनासौ विभर्त्ति मां की
दृशंतं ज्ञानमित्यपेक्षायां संक्षेपेण तदुक्तं। तस्युद्वाश्रयतियस्त्रिविधो विकारो मायांतरापततिनाद्यपवर्गयोर्त्यं। जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं सु
राद्यंतयो र्यदसतोस्तितदेवमथो। भगवद्यतिरिक्तं सर्वमागमापायित्वा तस्वप्रवन्मायिकं तुच्छं दुःखरूपं हेयो। भगवानेव सत्यः स्वप्रकाशपरमानंद
रूपो नित्यो विभुश्चोपादेय इति ज्ञानमित्यर्थः। भगवद्गीतासु चैतदेवोक्तं। चतुर्विधा भजंते मामंजनाः स्मरुति नोर्जुना आर्तो जिहासरुर्थाथश्च ज्ञानी
उभरतर्षभ। तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एक भक्तिर्विशिष्यते। प्रियो हि ज्ञानिनोऽर्थमहंसं नममाप्रियः। उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्वात्मेव मे मृतं। आ
स्मि तः सहियुक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं। बहूनां जन्मानां ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते। वांस्तु देवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः। इति वास्तुदेवाति
रिक्तं सर्वं नास्ति मायिकत्वाद्वास्तुदेव एवास्त्विति प्रिय तमः सत्य इत्यर्थः। तादृशज्ञानपूर्वकं वैराग्यं नुदर्शितं। श्रुतिः प्रसक्षमेति ह्यमनुमा
नं वतुष्टयं। प्रमाणेन वस्तुना हि कल्प्यात्वा विरज्यते। कर्मणां परिणामित्वादा विरिन्त्यादमंगलं। विपाश्चिन्नश्चरं पश्येदहं मपि देहवत्।
तथान्यत्र। कर्मण्यारम्भमाणा नादुःखहृत्स्फुरवायवः पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनी चारिणां नृणां। नित्यार्तिदेन वित्तं न दुर्लभेनात्म

भक्तिरसा०
१२

मृत्कना गृहापत्यापशुभिः का प्रीतिः साधिते श्रवैः। एवं लोकं परं विद्यान् श्रमं कर्म निर्मितं स तु त्याति शयध्वंसं यथा मंडलवर्तिनामिति। की
दृश भागवतधर्मा नुष्ठातु शान्तिवैराग्यपूर्विका भगवति भक्तिरुदेतीत्याकांक्षा यामुक्ता। यद्यनीशो धारायितुं मनो ब्रह्मणि निश्चला मयि सर्वा
निकर्माणि निरपेक्षः समाचर। श्रद्धालुर्मत्कथाः शृण्वन्सुभद्रालोकपावनीः। गायन्नुत्तरजन्मकर्मचा भिनयन्मुहुः। मदर्थे धर्मकामार्था
नाचरन्मदपाश्रयः। लभते निश्चला भक्तिमय्युज्ज्वलनातने। तथा। भक्तियोगः पुरेवाक्तः प्रीयमाणा यतेऽनघ। पुनश्च कथं विध्यामिम
प्रकृतेः कारणं परं। श्रद्धामृतकथायां मेशश्च मदनुकीर्तनं। परिनिष्ठां च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम। आदरः परिचर्यायां सर्वांगैराभिवं
दनं। मङ्गलपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः। मदर्थे धर्मवेषान्वचसा मङ्गलैरण्। मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जितं। मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोग
स्य च सुखस्य च। इष्टं दत्तं दुःखं जप्तं मदर्थे यद्वृत्तं तपः। एवं धर्ममनुष्णाणामुज्ज्वलानि वेदिनां। मयि संजायते भक्तिः को न्योऽस्यार्थो विशिष्यते। तथा न्यत्र
तस्माद्गुणं प्रपद्येताजिह्वास्तुः श्रेय आत्मनः। शाब्दे परं च निष्ठा तं ब्रह्मण्युपशमाश्रयं। तत्र भागवता धर्मानुशिष्टे दुर्वात्सदेवतः। अमाययानुवृ
त्त्याये स्तुत्येदात्मप्रदो हरिः। सर्वतो मनसो संगमादो संगं च साधुषु। दयां मेत्री प्रश्रयं च भूतेषु। दायथो वितं। श्रेयं च तपस्तिष्ठति क्षां च मोनं स्वा
ध्यायमार्जवं। ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं हंसं शूरोः। सर्वत्रा मे श्रान्वीक्षां कैवल्यमनिकेततां। विविक्तवीर्यसंनतं तोषयं न केनचित्। श्रद्धां भाग
वतेशास्त्रेऽनिदामन्यत्र वापि हि। मनोवाक्कायदंडं च सत्यं शमदमावपि। श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरुत्तमं कर्मणः। जन्म कर्मगुणानां च तदर्थेऽस्ति
लवेष्टितं। इष्टं दत्तं तपो जप्तं च तेषां सनः प्रियं। दारां स्तुतान् गृहान्याणान्यत्परस्मै निवेदनं। एवं कृष्णसनाथेषु मनुष्येषु च सो हरेः। परिचर्यां च
भयत्र महत्कृत्युसाधुषु। परस्परानुकथनं पावनं भगवद्युः शः। मिथो रतिमिथस्तुष्टिर्निर्वृतिमिथ आत्मनः। इति भागवता धर्मानुशिष्टं नम
त्प्रातदुत्थया। नारायणपरोमायामंजस्तारतिदुस्तारमिति। तस्मादेवं विधेयः शास्त्रीयैरुपायैर्मनःशुद्धिं संपादयेदित्यर्थः। शास्त्रीयानेवोपायान्

राम
१२

हृदुपजायते वशीकाराख्यं। एतच्च सूत्रितं भगवता पतंजलिना। दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यमिति। चतुर्विधं
हिवैराग्यं साध्यसाधनभावापन्नमागमासिद्धं। तत्र महता प्रयासेनापि चित्तदोषानवर्या निराकरिष्यामीत्यध्यवसायारव्यं प्रथमं यत्त
मानसं संज्ञा वैराग्यं। ततो निरंतरमुपायानुष्ठाने क्रियमाणे एतावंतो दोषा इदानीं क्षीणा एतावंतश्चावशिष्टा इति चिकित्सकवत्प्रतिक्षण
प्रवधानं द्वितीयं व्यातिरेकसंज्ञा वैराग्यं। एवं प्रतिक्षणं भूमिकाद्वयाभ्यासं कुर्वतः सर्वतोभावेन बहिरिन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिरंतःकरणगतवा
सनायां सत्तामपि भासातृतीयमेकेंद्रियसंज्ञा वैराग्यं। एवं भूमिकात्रितयाभ्यासादृष्टेषु वनितादिषु आनुश्रवि केषु स्वर्गादिष्विन्द्रियैर्ग
त्यमाणेषु पिदोषदर्शनपरिपाकजन्याः स्पृहात्मिकाया चित्तवृत्तिः सावशीकारसंज्ञा वैराग्यं। तदपि द्विविधं। अपरं परं च। द्वितीयं
सूत्रितं पतंजलिना तत्परं पुरुषरव्यातेर्गुणवैतुष्यमिति। पुरुषरव्यातेरात्मरूपादन्तरं यदुणेषु शब्दादिविषयेषु वैतुष्यं वैराग्यं तत्परं श्रेष्ठं। फल
रूपत्वात्। ततः पूर्वतु परं साधनरूपत्वात् इत्यर्थः। तस्य च लिंगं। इतरफलनिरपेक्षत्वेन मोक्षस्य हयाकुलं। यथा। मुचुकुंदस्य। न कामयेन्यंतवपा
दसवनादौ किंचन प्रार्थयत्तमाहरं विभो॥ आराध्यकत्वांश्च पवर्गदं हरेरुणीत आर्यो वरमात्मबंधनं। तस्माद्विस्मयाशिष्यैश्च सर्वशो रजस्तमः
सत्त्वगुणानुबंधनाः निरंजनं निर्गुणमद्वयं परं तं ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं ब्रजाम्यहं। चिरमिह वृजिना र्जस्तप्यमानो नुतापेरवितुषण्डमिजो लब्ध
शांतिः कथां धेत्वा। शरणं दसमुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मनः भयमृतमशोकं पाहि मा पन्नमीशेति। एतादृशदशयां च भगवत्प्रेमानपराकाक्षा
मारोहतीति तदर्थं तं प्रति भगवतोक्तं। क्षात्रधर्मस्थितो जेतून्यवधीर्भृगयादिभिः। समाहितस्तत्तपसा जह्यधमं दपाश्रयः। जन्मन्यनंतरे
राजं सर्वभूतसु हृत्तमः। भूत्वा हि जवरत्वं वै मामंतं ब्रह्मयास्यसीति। अपरं वैराग्यं सूत्रितं। तेन च नये मपराकाशेति तदानीमेव कृता

यानिरुद्धायनमः संकर्षणाय च। इति मूर्त्यभिधानेन मंत्रमूर्तिमूर्तिकं। यजेत यरुपुषं ससम्यग्दर्शनः पुमान्। इमं स्तुतिगमं ब्रह्मन् वेत्स्य मनुष्यं। अ
 दान्मेऽज्ञानमेव यं स्वस्मिन् भावेन केशवः॥ महत्सेवा च द्विविधा। भगवद्भक्तसेवा साक्षाद्भगवत्सेवा च। तत्राद्यायथा। महत्सेवा द्वारमाहुर्विमुक्त
 स्तमो द्वारयोषितां संगिसंगं। महत्तस्ते समविज्ञाः प्रशंता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये। ये वामपीरोक्तसो हृत्पुत्रनेषु देहभरवार्तिकेषु। गृहेषु जा
 यालजरातिमत्सु न प्रीतियुक्ताया विदधांश्च लोका। तथा। प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः। स एव साधुपुरुषो मोक्षद्वारमपावृतं। तितिक्षवः का
 रुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाः। अज्ञातशत्रवः शंताः साधवः साधुभूषणाः। मय्यनयेन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति यदृढा। मत्कृतेत्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबा
 धवाः। मदाश्रयाः कथामृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च। तपन्ति विविधास्तापानैतान् मज्जन्ते चेतसाः। त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविवर्जिताः। संगस्तेष्वथ
 ते प्रार्थ्यः संगदो यद्वराहिते। तथा। यत्पादसंश्रयाः सूतमुनयः प्रशमायनाः। सद्यः पुनर्कपस्पृष्टाः स्वधुन्यापो नु सेवया। तुल्यमलवेनापि न
 स्वर्गेनापुनर्भवं। भगवत्संगिसं गस्य मर्त्यानां किमुता शिषः। दुर्लभो मानुषो देहो देहो नोक्षणा भंगुरः। तत्रापि दुर्लभं मुन्येव कुत प्रियदर्शनं
 अत आत्यंतिकं संमृष्टमो भवतानघाः। संसारोऽस्मिन् क्षणार्थेऽपि सत्संगः श्रेयधिर्नृणां। तथा। न रोधयति मां योगो न सारं व्यधम एव च। न स्वाध्यायस्त
 पस्यागो नेष्टा पूतं न दक्षिणा। व्रतानियद्वा श्रुं संसितीर्थानि नियमायमाः। यथावरुंधे सत्संगः सर्वसंगपहो हि मां। सत्संगेन हि देते याया तु धानाः
 स्वगामृगाः। गंधर्वाश्चरसो नागाः सिद्धाश्चरणगुह्यकाः। विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोत्तमाः। रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिन् स्मिन् युगे युगे।
 ब्रह्मो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्टकायाधवादयः। साक्षाद्भगवत्सेवा यथा। रुषपर्वो बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः। स्कृग्रीवो हनुमान् शूरो गजो गृध्रो वपि
 स्यथः। व्याधः कुब्जा व्रजो प्यो यरुपत्यस्तथापरे। तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः। अत्र तात तत्तत्पत्नो सत्संगान्माप्नुपागताः। केवलेन
 हि भावेन गोप्यो गावो न गामृगाः। येन्ये मूढधियो नागा सिद्धा मामीयुरंजसा। यन्नयोगेन सारं व्येन दानव्रततपोध्वरेः। आख्यास्याध्यायसंन्यासे

प्राप्तुयाद्यत्नवानपि। मत्कामारमणं जा रमस्वरूपविदेबलाः। ब्रह्ममां परमं प्रापुः संगच्छत सहस्रशः। तस्मात्तु मुद्वोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनां प्रवृत्तिं च निवृ
 त्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च। मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां। या हि सर्वात्मभावेन मया स्थाप्य कुतो भयः। तद्यमत्र निष्कर्षः। भगवत्संगं वा भगवत्संगिसं
 गं वा यथा योग्यमंतरण भगवति भक्तिरुदेति। एतावांस्तु विशेषः। साक्षाद्भगवत्संगिनां कृतार्थत्वा नान्यसंगापेक्षा भगवत्संगिसंगिनां तु विद्यते एष फलत
 या भगवत्संगापेक्षेति व्याख्याना द्विविधामहत्सेवा। तद्व्यापात्रता तत्तस्तेषां महतां दया स्वविषया स्वकीयेः सुशीलतादिगुणैर्भवाति। ते च गुणा भग
 यतोक्ताः। कृपालुरकृतद्रोहस्ति तिष्ठः सर्वदेहिनां। सत्यसारो न वद्यात्मा समः सर्वोपकारकः। कामे रूढतधीर्दोतो मृदुः शुचिरकिंचनः। अनीहो मितमु
 कुशांतः स्मिरो मखरणो मुनिः। अग्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान्जितषड्गुणः। अमानीमानदः कल्पो मेघः कारुणिकः कविः। तथा। मदभिरंगु रंशं तमु
 पासीतमदात्मकं। अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः। असत्तरो र्थजिज्ञासुरनस्युरमोघवाक्। जाया पत्यगुरुस्तेन स्वजनद्विषादिषु। उ
 दासीनः समं पश्यन् सर्वार्थमिवात्मनः। इत्यादिना। उदाहरणं प्रह्लादः। यथा। तस्य देसपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः। प्रह्लादो भूम्न हांस्तेषां गुणैर्महदु
 पासकः। ब्रह्मण्यः शीलसंपन्नः सत्यसंधो जितेन्द्रियः। आत्मवत्सवं भूतानामेकः प्रियसहस्रतमः। दासवत्संनतायां प्रिः पितृवदनिवत्सलः। भ्रातृव
 द्दशोऽस्ति गुरुगुरुधीश्चरभावः। विद्यार्थरूपजन्माऽप्योमानस्तं भविवर्जितः। नो द्विग्नचित्तो यस्य सनेषु निस्पृहः। श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेषु वस्तुदृक्। दाते
 दीप्यमाणशरीरधीः सदा प्रज्ञांतका मोरहिता सुरोत्तरः। एतादृशशिष्यगुणाभावो जातोऽपि महत्तमसंगो निरर्थक इति। तद्व्यापात्रता भवति हि
 तीयभूमिरुपासापि द्विविधा। स्वप्रयत्नानपेक्षा। तस्मापेक्षा च। तत्राद्यायथा। तत्तद्देमानिकाया भांशितिकेठं त्रिलोचनं। प्रसादस्तु पूर्ववीक्ष्य प्रणे मुनी
 तकोतुकाः। सतान्प्रपन्नार्तिहरो भगवान्धर्मवत्सलः। धर्मज्ञानशीलसंपन्नान्प्रीतान्प्रीत उवाच ह। श्रीरुद्र उवाच। धूयं बर्हिषदः पुत्रा विदितं वा श्रिकीर्षितं
 अनुग्रहाय भद्रं वो एव मे दर्शयिष्यते। यः परं रंहसः साक्षाद्भगवत्संगं जीवितं। श्रितात्। भगवंतं वासुदेवं प्रपन्नः सा प्रियो हि मा स्वधर्मी निष्ठः शतजन्मभिः पु

मानुविचिंत्यतोमेतिततः परं हि मां। अव्याकृतं भागवतोयं वेदं वंदयथा हं विबुधाः कलात्मये। अथ भागवताय प्रियाः स्मृता गवानयथा नमः।
 गवता नान्वप्रेयानन्योस्तिकर्हि चित्। इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मंगलं परं। निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां यद्ददामिवः। इत्यनुजोराह दयो भगवः।
 नाहता नृशिवः। ब्रह्मांजली नृराज पुत्रा नारायण परो वचः। इत्यादौ रुद्र प्रचेतः संवादे। यथा वा। ते मय्यपेता खिलं वापके इत्यत्र। स्वप्रयत्नापेक्षा लेभे ३
 यथा। भूव नारद संवादे भूवः। सोयं शमो भगवता सुरवदुःखं हतात्मनां। दर्शितः रूपया पुंसां दुर्दर्शो स्मद्विधेस्तु यः। अथापि मेः विनोतस्य क्षात्रं
 घोरमुपेयुषः। स्मरुच्या दुर्वचो बोधेन भिन्ने श्रयते हृदि। पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधुवत्सभोः। ब्रूयस्मात्पितृभिर्ब्रह्मज्ञेन चान्ये रणाधिष्ठितं।
 नूनं भवान् भगवतो योगजः परमेश्विनः। विनुदन्नटते वीणां हिताय जगतोर्कं वत। इत्सुदाहृतं माकण्यं भगवान्नारदस्तदा। प्रीतः प्रत्याहृतं वा
 लं सहा कर्मनुकंपया। नारद उ०। जनन्याभिहितः पंथासवै निश्रेयसस्य ते। भगवान् वासुदेवस्तं भजत प्रवणात्मना। धर्मार्थकाममोक्षारण्यं
 यद्वच्छेय आत्मनः। एकमेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनं। तत्तातगच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि। पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदाह
 रं। इत्यादौ। श्रद्धाथ तेषां धर्मेषु। पूर्वोक्तं शिष्यगुणसंपन्नस्य मदत्तमानुसेवमानस्य। एतादृशधर्मादुत्थानादहमपि कृतार्थो भवेयमिति रु
 विविशेषरूपा श्रद्धा तद्धर्मेषु भवति। ततश्चायमनुतिष्ठति। तदुक्तं। श्रुश्रूषोः श्रद्धा नस्य वासुदेवकथा रुचिः। स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषे
 वणात्। यदनुधासिताः। कर्मग्रंथिनिबंधनं। छिंदंतिको विदास्तस्य को न कुर्यात्किं थारुचिं। ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्भिव्रजमात्मप्रसाद उभ
 यत्र गुणेषु संगः। कैवल्यसंमतपथस्त्वधभाक्तियोगः। को निर्वृतो हरिकथा स्मरति न कुर्यात्। इत्यादि हरिकथा पदमन्येषां भागवतधर्माणां मुप
 लक्षणां। यथा ह ब्रह्मा। तदस्तु मेनाथ स भूरि भागो भवेन्नवान्यत्र तु वातिरश्चुं। येनाहमेकोपि भवज्जनानां भूत्वानिषेवेतव पादपद्ममित्यत्र

प्रतिपत्तुं जनसौकर्याय भूमिकाभेदेन वक्तुं प्रतिजानीते। उपायाः प्रथमं कंधेनारदेनोपवर्णिताः। संक्षेपात्तानं वक्ष्ये भूमिभेदविभागतः॥ ३३॥ अस्यास्य संताने वा
 हः। प्रथमं महातां सेवा तद्व्यापात्रता ततः। श्रद्धाथ तेषां धर्मेषु ततो हरिगुणश्रुतिः॥ ३४॥ ततो रसं कुरोत्यतिः स्वरूपाधिगतिस्ततः॥ प्रेमवृद्धिः परानंदो
 स्यात्प्रसुरांततः॥ ३५॥ भगवद्धर्मनिष्ठातः स्वस्मिन्नुपशान्तिः। प्रेम्णोपपरमाकांक्षदिता भक्तिभूमिका॥ ३६॥ यथा व्यास नारद संवादेना
 रदः। अहं पुरातीत भवे भवं मुने दास्यात्तु कस्याश्च न वेदेवादिनां। निरूपितो बालक एव योगिनां श्रुश्रूषाणे प्रावृषिनिर्विविक्ततां। ते मय्यपेता
 खिलं वापके भूके दातेऽधुत क्रीडनं केन वृत्तिनि। चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः श्रुश्रूषमाणे मुनयो लभभाषिणि। उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्वि
 जोः सकृत्स्मभुंजेतस्पास्तकिल्बिषः। एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म एवात्मरुचिर्वाजायत। तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाश्रु
 णवं मनोहराः। ताः श्रुत्वा मेनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यंगममाभवदुचिः। तस्मिन्स्तदालंकारुचेर्महामुने प्रियश्रवस्यस्वलितामतिर्ममा ययाहमेतत्स
 दसत्त्वमायया पश्येमायि ब्रह्मणि कल्पितं परे। इत्थं शरत्प्रावृषिकावृत्तहरेर्विशृण्वतो मेनुसवं यशोमलं। संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृ
 तात्सरजस्तमोपहा। तस्यैव मेनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतेन सः। श्रद्धा नस्य बालस्य दांतस्यानुचरस्य च। ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितं। अन्व
 वोचं नृगमिष्यंतः कृपया दीनवत्सलाः। येनेवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः। मायानुभावमविद्येन गच्छेति तत्पदं। एतत्संस्तु चितं ब्रह्मं स्तापत्रय
 चिकित्सितं। पदीश्वरे भगवति कर्मब्रह्मणि भावितं। आमयो येन भूतानां जायते यश्च स्मृजत। तदेव ध्यामयं इत्थं न पुनोति विचिकित्सितं। एवं नृणां
 क्रियायोगाः सर्वे संस्तुतिहेतवः। त एवात्मविनाशाय कल्पंते कल्पिताः परे। यद्व्रत्तियते कर्म भगवत्परितोषणं। ज्ञानं च तदधीनं हि भक्तियोग
 समन्वितं। कुर्वाणायत्र कर्माणि भगवच्छिक्षया सकृत्। गुणांतिगुणनामानि कृष्णानुस्मरति च। ॐ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि। प्रद्युम्न

बुधामनोरथानां प्रवदन्ति वार्तयाः॥ हित्वा त्याग्यस्मरन् चित्ता गृहापत्यस्तु हृदयः॥ तमो विशं स्य निष्ठं तो वास्तु देवपराञ्जु रवाः॥ न भजति कुमनी बिणां स इ
 न्पां हरि रधनात्मधनप्रियो रसज्ञः॥ श्रुतधनकुलकर्मणां मदैर्ये विदधाति पापम किंच नेषु सत्क॥ एवमन्यदप्यहनीयं॥ तस्माद्भगवत्तु मश्रुता भवति
 तृतीयाभूमिका॥ ततो हरिगुणश्रुतिः॥ यथा॥ इत्थं परस्यानिजधर्मो रिरक्षयात्तलीलातनोस्तदनु रूपविउं वनानि॥ कर्माणि कर्मकषणानियदूतमस्य
 श्रूयादमुष्य पदयो रनुरतिमिहं नमस्त्यानु सवमे धितया मुकुंदश्रीमत्कथाश्रवणवर्णनचितयेति॥ तच्छ्रमदुस्त्यजकृतांतजवापवर्गंग्रामाद
 नं क्षितिभुजोपिययुर्यर्थः॥ संसारसिंधुमातिदुस्तरमुत्तितीर्थो नान्यः॥ ह्यवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य॥ लीलाकथारसानिवेवणमंतरेणापुंसो भवेद्विधिदुः
 खदवादितस्य॥ निवृत्ततर्पणगीयमानाद्बुधोपधाकुत्र मनोभिरामात्॥ कउत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान् विरज्येत विनापशुघ्रात॥ हरिगुणश्रुतिरिति
 कृत्वा शः भागवतधर्मोपलक्षणं॥ तथात्वा॥ को नुराजं त्रिदिवान्मुकुंदचरणं बुजं॥ न भजेत्सर्वलोमृत्कृपास्थममरोत्तमेः॥ तच्च भजनं विवृतं॥ श्रवणं कीर्त
 नं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं॥ अर्चनं वंदनं दास्यं सरय्यमात्मनि वेदनं॥ इति पुंसां पिता विष्णो भक्तिश्चेन्नवलक्षणा॥ क्रियते भगवत्पदात्तन्मन्येधीतमुत्तमं॥
 तदेव साक्षितं॥ तस्माद्भारतसर्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः॥ श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयं॥ कमेणो दाहरणानि॥ संकीर्त्यमानो भगवाननंतः श्रु
 तानुभावो व्यसनां हि पुंसां॥ प्रविश्य विज्ञे विधुनो लशेषं मथा तमोर्को भमिवातिवातः॥ मृषागिरस्ताद्य सती रस्तकथानकथ्यते यद्भगवानधोक्षजः॥ तदेव सत्यं
 तदुहेवमंगलं तदेव पुण्यं भगवदुपायं॥ तदेव रम्यं सचिरं वनं वंदनं तदेव शश्वन्मनसोमहोत्सवं॥ तदेव श्रेयोकारणं वशोषणं नृणां यदुत्तमं श्लोकयशो नुगीयते न
 यद्वच्च श्रित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हि चित्॥ तद्वायसं तीर्थं मुशंतिमानसानयत्र हंसानिरमं लक्षिकक्षयाः॥ तद्वां क्षतीर्थं न तु हंससेवितं य
 त्राच्युतस्तत्रा हि साधवो मलाः॥ तद्वां ग्विस्वर्गे जिनताघाविष्णो यस्मिन् प्रतिश्लोकमवधुवत्यपि॥ नामान्यनंतस्य यशो किं तानियत्पुण्यं तिगायंति गृण
 तिसाधवः॥ यशः॥ श्रिया मेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपः श्रुतादिषु॥ अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोर्युगानुवादश्रवणादिभिर्हरेः॥ अविस्मृतिः कृ

रूपदारविंदयोः क्षिणोत्तमदाणि शमंतनोति च॥ सत्तस्य श्रुतिं परमां च भक्तिं ज्ञानं च विज्ञानं विरागयुतं॥ स्मरतः पादकमलमात्मानमपि पृच्छति किं त्वर्थकामान्
 भजतो नोत्पन्नीष्टा जगद्गुरुः॥ दृष्टं तवां प्रियुगलं जनतापवर्गं ब्रह्मादिभिर्हृदिविचिंत्य मगाधबोधैः॥ संसाररूपपतितोत्तरणावलंबंध्यायं श्वराम्यनुगृह
 णायथास्मृतिः स्यात्॥ तं नः समादिशोपायं येन ते चरणाजयोः॥ स्मृतिर्यथान विरमेदपि संसरतामिह॥ तस्माद्भगवत्पदादमन्यमानस्तदाभयदेन्याधिमलं
 हित्वा गृहं ससृति चक्रवालं नृसिंहपादं भजताकुतोभयं॥ अहो अमीषां किमकारिबोभनं प्रसन्न एषां सिद्धुतस्वयं हरिः॥ येर्जं मलब्धं नृभारताजिरे मुकुंद
 सेवोपयिकं स्पृहाहि नः॥ याः संपर्य चरन्नेम्या पादसंवाहनादिभिः॥ जगद्गुरुं भर्तुं बुध्यातासां किं वपर्येततपः॥ वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मरवः॥
 त्रयाणामीक्षिते नैव विधिना मां समर्चयेत्॥ एव क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकताविकेः॥ अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मनो विंदत्यमीक्षितं॥ यत्पादयो रवशाधीः
 सलिलं प्रदाय दूवं कुरे रपि विधाय सती सपथी॥ अपुत्तमांगतिमसौ भजते त्रिलोकं॥ दाश्वानविष्णुवमनोः कथमातिमुच्छेत्॥ अहो प्रणामाय स मुद्युम
 कृतः प्रपन्नभक्तार्थविधो समाहितः॥ यल्लोकपालेस्त्वदनुग्रहो मरे रलब्धपूर्वोपसदेऽसुरैः॥ पितः॥ तत्तेनुकं पां प्रसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मकं तं विपाकं ह
 रागवपुर्भिर्विदधन्मस्ते जीवतयो मुक्तिपदे सदा यभाक्॥ ममाद्यामंगलं न हं फलवां श्रेवमेभवः॥ यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयां प्रपंकजं पतितः॥ स
 लितो वार्तः क्षुत्वा वा विवशो गुणं न॥ हरये नम इत्थं चैर्मुच्यते घोरकिल्बिषात्॥ न ताः स्मतेनाथपदारविंदं बुद्धीद्वयप्राणमनोवचोभिः॥ यच्चिंत्यते तर्हदि
 भावयुक्तेर्मुमुक्षुभिः कर्ममयारूपा शत॥ गीतासु॥ मन्मना भवमङ्गलमद्याजीमानमस्कुरु॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे॥ यन्नामश्रुतिमा
 नेण पुमान्भवति निर्मलः॥ तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते॥ किंचित्रमच्युततवैतल्लोचनं धोदासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्तां॥ योरोचयत्सह
 मृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमकिरीटतटपीडितपादपीठः॥ कायेन वाचा मनसो द्रिये बन्धिष्यात्सनावानुसृतस्वभावात्॥ करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणा
 येति समर्पयेत्तत्॥ अहो भाग्यमहो भाग्यं नरगोपब्रजोक्तं॥ यन्मित्रं परमानंदपूर्णं ब्रह्मसनातनं॥ इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या दास्यं गतानां परदेवतेन॥

मायाश्रितानां नरदारकेण साधनविजुः कृतपुण्यपुंजाः। मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मानिवोदितात्मा विविकीर्षितो मे। तदात्मतत्त्वप्रतिपद्यमानो मयात्मनः स्यात्
यच्च कल्पते वै। धर्मार्थकामदित्योभिहितस्त्रियगोईष्टात्रयीनयदमो विविधा च वार्ता। मन्येते तदाखिलानि गमस्य सत्यं स्वात्मापणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः। दे
वार्थभूता सनृणां पितृणां न किं करो नो यमूणी वराजं न। सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुंदपरिहृत्य कर्तौ। तस्मादेवं रूपेण यथाशक्ति भागवतधर्मानुष्ठा
नं भवति चतुर्धर्मिका। एतच्चतुष्टयसाधनमेव। ततो रत्नं कुरोत्यर्तिः। रतिर्नाम भक्तिरसंस्थापिभावो द्रुतचित्तप्रविष्टभगवदाकारतारूपः संस्कारवि
शेष इति वक्ष्यते। स एवांकुरो भागवतधर्मानुष्ठानात्मबीजस्य। तदुक्तं। सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदे भवंति हृत्कर्णरसायनाः कथाः। तज्जोषणादाश्च पवर्गव
र्त्तनि श्रद्धारतिर्भाक्तिरनुक्रमिष्यति। श्रद्धा भाक्तिरसाधुभावः। ततो रतिरस्ययीभावः। ततः स एव भक्तिरसतां प्राप्नोतु क्रमेण भाविष्यतीत्यर्थः। एवं मनः कर्मवश
प्रयुक्ते अविद्यात्मन्युपधीयमाने। प्रीतिर्नयावन्मायि वासुदेवेन मुच्यते देहयोगेन तावत्। भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेन्न सत्यतर्क्युत सत्समागमः। सत्स
गमो यर्हिते देवसङ्गतो परावरे शैल्यि जायते मतिः। त्वयि मेऽनन्यविषयामतिर्मधुपते। सकृदरतिमुद्रहता दङ्गांगेवौघमुदन्वति। कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र का
वीश्वरे कृपा। मंगलाचरितैर्दनेरतिर्नः कुरु ईश्वरे। इयं पंचमी भूमिकभक्तेः स्वरूपं। एतस्या एव परिपाकविशेषादप्याऽष्टात्मकाः कलभृताः। स्वरूपाधिग
तिस्ततः। प्रत्यगात्मस्वरूपस्य स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयातिरिक्तत्वेन साक्षात्कारः षष्ठीभूमिका। अन्यथा देहोद्दिष्टादिविषयेण जाताया अपितद्रतेरनिर्वाहात्। तदु
क्तं। ज्ञानं निःश्रेयसाधायि पुरुषस्यार्थदर्शने। यदा दुर्वर्णयेत ते हृदयग्रंथिभेदं। अनादि रात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः। प्रत्यग्धामास्वयं योतिर्विश्वयेन स
मन्विता स एव प्रकृतिरसंस्मादेवी गुणमयी विभुः। यदुक्तयेवोपगतामभ्य पद्यतलीलया। गुणोर्विचित्राः सृजतीं स्वरूपाः प्रकृतिं प्रजाः। विलोक्य मुमुक्षुसद्यः स इ
हानगहृया। एवं पराभिधानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान्। कर्मसंक्रियमाणेषु गुणेषु रात्मनि मन्यते। तदस्य संसृतिर्बन्धुः पारतंत्र्यं वतकृतां भवत्यकर्तुरीशस्य सा
क्षिणो निर्वृतात्मनः। तथा। आत्मानित्यो व्ययः शुद्धैकः क्षेत्रज्ञः। अविक्तियः स्वदग्धे तु व्यपिको संय नावृतः। एते ह्रीं दशभिः विद्वानात्मनो लक्षणेः परे। अ
हं मे त्वसंज्ञावदेहा दो माहं जं जेता। एवं च शुद्धत्वं पदलक्ष्यं वगते तत्पदलक्ष्येण सहा भेदज्ञानं भवति। तदुक्तं। कृष्णमेवमवहितमात्मानमखिलात्मना। जग

पादसेवनां एवमन्यदप्युत्तु। इयं च श्रद्धासाधनपरिपाकेन वर्धमानै हि कामुष्मिक सर्वविषया रुचिमुपजनयंती बुभुक्षेव भक्षमात्रे कशरणं भगवद्धर्मा
चरणे कजीवनं पुरुषमापादयति। यथा परीक्षितः नेपातिदुःसहाक्षरमात्यक्तो दमपि बाधते। पितृत्वं नमुरवां भोजयुतं हरिकथामृतमित्यादि। यथा वाशो न
कादीनां। आयुर्हरति वै पुंसां मुद्यन्नस्तं च यन्नसो। तस्य र्त्तयक्षणे नीतउत्तमश्चो कवार्त्तया। विलेबतोरुक्तमविक्रमान्येन श्रुण्वतः कर्णपुटे नरस्य। जि
ह्वासती दादुरि के वस्तुतन चोपगायत्कुरु गाय गाथाः। भारः परंपट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगं नन मे मुकुंदं। शावो करो नो कुरुतः सपर्यो हरे र्त्त सत्कांचन
कंकणोवा। बर्हायिते तेन यनेन राणां लिङ्गानि विष्कोर्न निरीक्षतो ये। पादो नृणां तोडुमजन्मभाजो क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरे यो। जीवं न शवो भागवतां धिरे
पुंन जातुम सौभिलभेत यस्तु। श्रीविष्णुपद्यामनुजस्तुलस्याः श्वसं न शवो यस्तु न वेदगंधं। तदश्मसारं हृदयं बते दयं हृद्यमाणे हरिना मध्ये। न विक्तिये
ताय यदा विकारो नेत्रे जलगात्ररुहं हर्षइत्यादि। श्रद्धाविहीनास्तु के विद्विषयभोगपराः। केचित्पांडित्यादिगर्वेण भगवद्धर्तुनिंदापराः संतो निरयेपि निंद
नीया एव भवन्ति। तत्र प्रथमे यथा। यन्न जं त्यघमिदो रचनानुवादा कृण्वंति येन्यविषयाः कुकथामतिश्रीः। यास्तु श्रुता हत भगे नृभिरात्तसारास्तान्स्तान्क्षि
पंत्य शरणेषु तमः स्मृता। तरवः किं न जीवंति भस्त्राः किं न श्वसं स्मृता। नरवादांति न मे हंति किं ग्रामपशवो परे। श्वकिदुराहो पुरवरेः संस्तुतः पुरुषः पशुः। न
यत्कर्णपथोपेतो जातुनाम गदायजः इत्यादि भगवद्धर्तुनिंदापराः। मुरवबाहूपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमेः सह। चत्वारोजिह्विरेवणा गुणोर्विप्रादयः पृथवा
य एषां पुरुषसाक्षादात्मप्रभवमीश्वरं। न भजं त्यवजानंति स्थानाद्भृष्टाः पतंत्यधः। दूरे हरिकथाः केचिदूरे वाच्युतकीर्त्तनाः। स्त्रियः श्रद्धादयश्चैव तेनु कं प्यो
भवाद्दशां रजसाघोरसंकल्पाः कामुका अहिमन्यवः। दांभिका मानिनः पापाविहः संत्युतप्रियान्। वदंति तेन्योन्यमुपासितस्त्रिया गृहपुमेथुन्यपरे
पुत्रादिषः। यजेत्यसृष्टान विधानदक्षिणं वृत्ते परं प्रान्तिपशून् तद्दिदः। श्रिया विभूत्या भिजनेन विद्याया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा। जातस्म
धेनांधधियः सहैश्वरा सतो यमन्यंति हरिप्रियान् रवलाः। सर्वेषु शश्वत्तनुभुक्त्ववस्थितं यथारवमात्मानमभीष्टमीश्वरं। वेदोपगीतं च न श्रुण्वत

मेमहाभागो भगवन्मस्तमानसः उवाच सुखिरं कालं मे त्रेयः पृथिवी पतिः अहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः अ वाप परमां काष्ठां मनसश्चापि संयमेन
 त्रैशान्युत गेहं विंदमाधवानंत केशवा कृष्णविष्णो हृषीकेशो ह्यहो राजास केवलं ता न्युज्जगाद मे त्रेयः किंचित्त्व प्रांतरे धापि एतत्पदं ददं विना नान्यदपि
 तयत्सामित्युष्य कुरादानं च के देव क्रिया कृते नान्यानि च के कर्माणि निःसंगो योगतापसः पृथिवी पतिर्भरतः श्रीभागवते वा अ बरी बामहाभागः स
 सद्दीपवती मही अयं यां च श्रियं लब्ध्वा विभवं चतुर्लभं भुवि मेनेति दुर्लभं पुंसां सर्वतः स्वप्न संस्तुतां विद्वान् विभव निर्वीणं तमो विशतियत्पुमान् वासु
 देव भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु प्राप्नोभावं परं विश्वं येनेदं लोष्टवत्कृतं सवे मनः कृष्णपदारविद्योर्वचोसि वेंकुं गुणानुवर्णने करो हरे मंदिरमार्ज
 नादिषु श्रुतिं चकारा न्युत सत्कथोदये मुकुंदलिंगालय दर्शने दशैतद्भक्तगात्रस्पर्शने गसंगमं घ्राणं च तत्पादसरोजसोरभे श्रीमत्तुलस्यात्सनां
 तदपि ते पादोदरेः क्षेत्रपदोपसर्पणे शिरोहृषीकेशपदाभिवंदने कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रयारतिः एवं सदा कर्मकलापमात्म
 नः परे धियज्ञे भगवत्पथोक्षजे सर्वात्मभावं विदधन्मही मिमांता निष्ठविप्राभिः तः शशासह यथा वा तं मोपयातं प्रातिपंतु विप्रागं गावदेवी धृताचित्तम
 शे द्विजो पसृष्टः कुहकस्तक्षको वा दशत्तलं गायता विष्णुगाथाः पुनश्च भूयाद्भगवत्पतंते रतिप्रसंगश्च तदा श्रयेषु महत्कथां यामुपयामि सुहि
 मे न्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः इति स्मराजा व्यवसाययुक्तः प्राचीनमूलेषु कुरोषु धीरः उदञ्जुरवा दक्षिण कूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतेन्यस्तभार
 राजा परीक्षितः एवं च तस्मिन् नरे देवै प्रायोपविष्टे दिवि देवसंघाः प्रशस्य भूमौ व्याकिरं प्रसूनेर्मुदा मुहुर्दुभयश्च न दुः यथा वा वयं त्विह महायोगिन्
 भ्रमंतः कर्मवर्त्मसु तद्वा तर्तया त रिष्यामस्तावकं दुस्तरं तमः त्वयो यमुक्तस्त्रगांधवा सोलंकारचर्चिताः उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि एवमन्यद
 यूनयि भगवद्भक्तिनिष्ठाया प्रयत्नपरिकासाधनं स्वतः सिद्धानु भगवद्भक्तिनिष्ठाफलभूता भवति न वसी भूमिका स्वस्मिंस्तद्गुणशालिता यथा अ
 ध्याविभूतिमममाया विनस्ता मे श्वर्यमहागमनु प्रवृत्तां श्रियं भागवती वास्पृह्यंति भद्रां परस्मै तेऽश्रुवतेन लोको न कर्हि विनम्रपराः शांतिरूपे न दृश्यंति

नो मे निमिषो लोढेतिः येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सरवागुरुः सहरो देवमिष्टं एवमप्यनश्चर भगवद्गुणा विभीषो भवति दशमी भूमिका प्रेम्णोपपरमा काष्ठा
 प्राणपरित्यागावधि विहारसहिष्णुता रूपा यथा गोपीनां परमानंद आसीदो विंददर्शने क्षणं युगशतमिव यासां येन विना भवत अटतियद्भवान
 क्रिकाननं तृटिगुं गायते त्वामपश्यतां कुटिलकुंतलं श्रीमुखं च ते जटु उदीक्षितां पक्ष्मरुदृशं यद्यं बुजाक्षपससारभो भवान् कुरु नमधुन वा
 यस्तु हृदि दृष्टया तत्रा ब्रह्मकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्विं विना क्षणो रिव नस्तवा व्युता अंतर्गृहगताः काश्चिज्जोष्योऽलब्धविनिर्गमाः कृष्णं तद्भावना
 युक्ता रधुमश्लितलोचनाः दुःसह प्रेष्ठ विरहतीव्रतापधुना शुभाः ध्यानप्राप्ता व्युता श्लेषनिर्वृत्त्या क्षीणमंगलाः तमेव परमात्मानं जारबुध्यापि
 संगताः जडगुणमयं देहसंघः प्रक्षीणबंधनाः इत्यादिदिङ्मात्रमिहोदाहृतं ॥ अनंतरोल्लासेतु सप्रपंचमुदाहरिष्यते प्रेमेत्यपरम्यते ॥ इति
 श्रीमधुसूदनसरस्वती विराचिते भगवद्भक्तिरसायने स साधनभक्तिसामान्यनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः १ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीविजयादुर्गा
 र्पणमस्तु ॥ ॥ शके १७४५ कृष्णानु नाम संवत्सरस्याधिक वैशाख शुक्ल पंचम्या भिंदुवा सरे इंदुपुस्तकंधोपेश्वरोपाह्वानं तयज्वस्तु सरवारामसूरिणा लि
 खित्वामणेरुक्तिरोपनाम कनारायणदीक्षितेभ्यो दत्तं ॥ एतल्लेखः नंगुलहस्तश्रामे समाप्तिमगमत् ॥ श्रीः ॥

॥ इति भगवद्भक्तिसाधने प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

२०

॥ भगवद्भक्तिसाधने ॥

। मधुसूदनसरस्वती प्रणीतम् ।

राम
१८

इति तस्योपदेशो वा भाति माययेत्यादि। एतादृशज्ञानस्य भक्त्युत्तरकालत्वं दर्शितं। वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः। जनयत्याश्रुवैराग्यं ज्ञानं च यदेहे
तु कं श्रेयः श्रुतिं भक्तिमुदस्यते विभोक्तिर्यति ये केवलबोधलब्धयो। तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यतेनान्यथा स्मृतनुषावद्यातिना प्रियादि। एतादृशतत्त्व
ज्ञाने सति वैराग्यदाह्यं भगवति प्रमोदो विवृडिर्भवति। सा सप्तमभूमिका। यथा। न्यस्तक्रीडनकोबालोजडवत्तमस्तया। कृष्णग्राह्यहीतात्मानवेदजगदीदृशं आ
सीत्। पर्यटनश्रमशयानः प्रपिबन्धुवन्। नानुसंधत एतानि गोविंदपरिरेभितः। कचिदुदतिवेकुंठचिंताशबलचेतनः। कचिदुसति तस्मिं तां क्लृप्तज्जायति क
चित्। नंदति कचिदुक्तं ठो विलज्जो नृत्यति कचिदुक्तं। कचिदुक्तं जायना युक्तस्तमयो नु चकार ह। कचिदुत्पलकस्तु ह्रीमास्ते संस्पर्शनिवृत्तः। अस्पंदप्रणयानं
दसलिलामीलितेक्षणः। सुउत्तमलो कपदारविंदयोर्निषेवया। किंचन संगलब्धया। तन्वंनरां निवृत्तिमात्मनो मुद्गुर्दुःसंगदीनान्यमनः शम्यधात्वा स
प्रकादः। तथा। एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे। वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिं। निराम्यकर्माणि गुणानुत्पल्यावृत्तियाणि लीलातनुभिः कृतानि। यदातिह
कीत्पुलकाश्चुगदं प्रोक्तं उजायति रोति नृत्यति। यदा ग्रहस्तैः प्रेवकचिदुत्पलकं दते ध्यायति वंदते जनं। मुकुः श्वसन्वाक्ति हरेजगत्पते नारायणे त्वात्मगति
र्गतत्रपः। तदा पुमानुक्तसमस्तबंधनस्तद्भावभावानु कृताशया कृतिः। निर्दग्धकर्मानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्य धोक्षजं अधोक्षजालं भ
मिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिवक्रशातनं। तद्भूलनिर्वाणस्त्वयं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हरीश्वरं। एवमन्यदप्यहनीयं। एतादृशदशोत्पत्तिप
र्यंत एव साधनाभ्यासः। अतः परं भूमिका चतुष्टयमयत्नसाध्यं। तस्याथ स्फुरणं ततः। तस्य प्रेमास्पदी भूतस्य भगवतः साक्षात्कारः प्रेमातिशयहेतुकोष्ट
मी भूमिका। तदुक्तं। नैकात्मतां मे स्पृह्यंतिके विन्मत्या दसे वाभिरता मदीहाः। येन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयंते मम पोकषाणि। पश्यंति ते मे
राचिरापयं वसतः प्रसन्नहासारुणलोचनानि। रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीया वंदति। ते दर्शनीया वयवे कृपारविलासहासे क्षित
वामस्तुतैः। हतात्मनो हतप्राणांश्च भक्तिरनिष्ठतो मे गतिमपवी प्रयुक्ते। एवमन्यदप्यहनीयं। भगवद्भक्तिनिष्ठातः। यथा श्रीविष्णुपुराणे। शालग्रा